

נטועים

ביטאון לענייני תורה שבעל פה

גיליון כ (תשע"ו)

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

תוכן העניינים

	מסכת תמיד והיום השמיני למילואים –	אמנון דוקוב
7	עריכתה הספרותית והרעיונית של מסכת תמיד	
33	"הכל עולין למנין שבעה"	דוד ברא"ז
	פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י	יוסף מרדכי דובאוויק
57	(עו ע"ב - צד ע"ב)	
101	מנהגי אבלות בימי ספירת העומר	שמחה עמנואל
	ספר מנחת קנאות לר' יונה אבן בהלול –	יעקב שמואל שפיגל
143	ההקדמה וקטעים נבחרים	
221	ליקוטים מאוחרים ל'ירושלמי' מסדר קדשים	אביעד ברטוב
233	עיון בתשובותיו ההלכתיות של הגרי"ד סולובייצ'יק	אברהם מוניץ
		תרגומים
273	למאמרו של אביגדור אפטוביצר	עוזיאל פוקס
275	ציטוטי ירושלמי שאינם בתלמוד הירושלמי	אביגדור אפטוביצר ז"ל
281		תקצירים
I		תקצירים באנגלית

פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

רב האיי בן רב שרירא (להלן: רה"ג) היה גאון בבל האחרון, שהשפיע על לומדי התלמוד עד ימינו.¹ מלבד התעסקותו בפרשנות התלמודית בתשובותיו המרובות,² רב האיי אף כתב פירושים רציפים לכמה פרקים בתלמוד,³ ואף למסכתות שלמות.⁴ פירושים אלה התקבלו

* מאמר זה צמח מתוך מחקריי בפירושי גאוני בבל לתלמוד הבבלי. ראו: י"מ דובאוויק, **רבנו חננאל וגאוני בבל – דרכי הפרשנות ופסיקת ההלכה של רבנו חננאל**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ה, עמ' 19-23. פירוש רב האיי לפרקים אלה לא נדון בעבודה הנ"ל (ראו שם, עמ' 67, הערה 14). בירורי כתבי היד והיחס בין הקטעים ובין פירוש רבנו חננאל נבדקו במסגרת מחקר של מורי ד"ר עוזיאל פוקס על יחס גאוני בבל לנוסחי התלמוד. אני מודה לד"ר פוקס שהרשה לי לפרסם את ממצאי המחקר ועודד אותי להמשיך ולחקור את פירוש רב האיי גאון לפרקים אלה. תודתי נתונה גם לידידי הרב עדיאל ברויאר שליט"א שקרא את המאמר והעיר לי כמה הערות חשובות. תודה גם למתקין המאמר על הערותיו המועילות ולפרופ' י' זוסמן שדן עמי בכמה נושאים הקשורים למאמר זה. יישר חילם לאורייתא.

הפניה סתמית לגמרא במאמר זה מכוונת למסכת שבת.

1. ישיבת הגאונים בבגדד פעלה אמנם זמן רב לאחר פטירתו של רב האיי בשנת 1038, אולם ראשי הישיבה שבאו אחריו לא השפיעו במידה ניכרת על הגולה; ראו: ש"ז הבלין, **מסורת התורה שבעל פה**, ירושלים תשע"ב, עמ' 352-353. ראו גם: מ' גיל, **במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים א**, תל אביב 1997, עמ' 446-466; י"מ תא-שמע, **כנסת מחקרים ד**, ירושלים תש"ע, עמ' 18, 22, 26-30.

2. על פרשנות התלמוד בתשובות רה"ג ראו: צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', **עלי ספר יג**, תשמ"ו, עמ' 5-123; הנ"ל, 'המגרב וישיבות הגאונים בבבל – בראי ספרות השאלות והתשובות (במאות ה'ט'-ה'א)', **פעמים 38**, תשמ"ט, עמ' 49-57; הנ"ל, 'הגאונים', בתוך: ע' מלכין וז' צחור (עורכים), **מנהיג והנהגה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 143-163.

3. ביניהם הפרקים ממסכת שבת שיידונו כאן (על הפירוש לתחילת המסכת שיוחס לאביו, רב שרירא, ראו: דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 67). בנוסף, הפירוש שלושת הפרקים הראשונים של מסכת בבא בתרא נזכר אצל הראשונים כמעשה ידיהם של רב האיי יחד עם אביו רב שרירא (גרונר, 'רשימת', לעיל, הערה 2, עמ' 97-98; י' ברודי, **צוהר לספרות הגאונים**, תל אביב 2010, עמ' 184 [השוו: R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven-London 1998, pp. 271-272]; דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 21, הערה 111; עמ' 173-174). כמו כן, חוקרים הציעו שייתכן שרה"ג שיתף פעולה עם אביו רב שרירא בכתיבת פירושי פרקים אחרים בתלמוד, כגון פירוש המילים ('אלפאט') לתלמוד מסכת שבת (ראו: גרונר, 'רשימת', לעיל, הערה 2, עמ' 98).

בבתי מדרש רבים בתפוצות: קירואן בצפון אפריקה,⁵ פוסטאט במצרים,⁶ חלב בסוריה,⁷ ספרד הצפונית והדרומית⁸ ואיטליה.⁹

- 103; ד' גרינברגר, 'פירוש מילים ממסכת שבת' לרב שרידא גאון, גנזי קדם ט, תשע"ג, עמ' 95-140), פירוש המילים (אלפאט') לפרק מי שאחזו ממסכת גיטין (גרונר, 'רשימת', לעיל, הערה 2, עמ' 100-101) וכן פירוש המילים לסדרים זרעים ומועד (גרונר, שם, עמ' 102-103).
4. ידוע לנו שרה"ג פירש את מסכת ברכות בשלמותה וכן את מסכת חגיגה. בנוגע למסכת ברכות ראו: י"מ דובאוויק, 'הדף הראשון של פירוש רב האי גאון למסכת ברכות', נטועים יט, תשע"ד, עמ' 143-154. בנוגע למסכת חגיגה ראו: דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 21, הערה 111. אני מקווה לחזור לדון בפירוש זה בע"ה במקום אחר.
5. על קבלת פירושי רה"ג בבית המדרש בקירואן ראו: מ' בן-ששון, **צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם – קירואן 800-1057**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 258-259, 264-269; דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 219-223. כמו כן, יש לציין את השימוש הרחב שעשה בפירוש רה"ג יליד צפון אפריקה ובן דורו הצעיר של הרמב"ם, רבנו זכריה ב"ר יהודה הלוי אגמאטי בספרו **ספר הנר** (ראו להלן, הערה 17).
6. בגניזה הקהירית שרדו לפחות שלושה עותקים מן הפירוש (ראו פירוט להלן בנספחים ב-ג), והוא מוזכר בשתי רשימות ספרים שבגניזה בכתובת ידו של רב יוסף ראש הסדר (ראו עליו להלן, הערה 126); ראו: נ' אלוני, **הספריה היהודית בימי הביניים**, ירושלים תשס"ו, תעודה 97 (עמ' 336, שורה 56) ותעודה 100 (עמ' 376, שורה 50). בנוסף, השימוש שעשה הרמב"ם בפירושי רה"ג מעיד על כך שהפירוש עמד לפניו בעת כתיבת פירושו למסכת שבת; ראו: **חידושי הרמב"ם לתלמוד**, מהד' רמ"ל זק"ש, ירושלים תשכ"ג.
- כמו כן, בן דורו הצעיר של הרמב"ם, רבנו פרחיה ב"ר נסים השתמש בפירוש רה"ג; ראו להלן, הערה 16. בדיקת קטעי גניזה העשויים להיות מתוך פירושו של מחותנו של הרמב"ם, הדיין רבנו חננאל בן שמואל, לא העלתה הוכחה של ממש; ראו: אנ"צ רות, 'מפירושי רבינו חננאל בן שמואל על הרי"ף למסכת שבת', **אודים יג**, תשמ"ט, החלק העברי, עמ' 53-86. קטעים אלה פורסמו גם אצל ר"א כהנא-ליברמן, **שרידים מפירושי הראשונים על התלמוד והרי"ף למסכת שבת**, ניו יורק תשמ"ח, עמ' לז-נא.
- בנוסף, בעל 'פירוש קדמון ממצרים' לרמב"ם הלכות שבת הכיר אף הוא את פירוש רה"ג למסכת שבת ועשה בו שימוש. על פירוש זה ראו: י"מ תא-שמע, **כנסת מחקרים ב**, ירושלים תשס"ד, עמ' 310-311; הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 47, הערה 25; עמ' 74, הערה 27.
7. רבנו יהודה אלמדארי השתמש בפירוש רה"ג בפירושו להלכות אלפסי של הרי"ף הן בפירושו למסכת שבת הן במסכתות אחרות. קטעים מפירושו למסכת שבת פורסמו, מבלי לזהות את המחבר, בידי א' הורביץ, 'שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת', **הדרום מו**, תשל"ח, עמ' 148-149 (קטע T-S AS 76.3), עמ' 174 (קטע T-S F8.11) (ובהוצאה נפרדת, ניו יורק תשמ"ו). על השימוש שעשה רבנו יהודה בפירושי רה"ג ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 1), עמ' 49-50, 61. על רבנו יהודה, ראו המקורות שציין י' פוקס, 'פירושי רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף לסדר מועד', **JSIJ** 6, 2007, עמ' 219, הערה 1. תודתי לר"ע ברויאר, העוסק רבות בתורתו של רבנו יהודה, על עזרתו האדיבה בהערה זו.
8. בדיקת חיבורי חכמי ספרד מעלה שפירוש רה"ג לשבת עמד לפני רבנו יהודה בן ברזילי אלברצלוני (**ספר העתים ופירוש ספר יצירה**) ורבנו יונה אבן ג'נאח בקורדובה; ראו: ש'

בין השאר, הראשונים הרבו להשתמש בפירושו של רה"ג למסכת שבת, ציטטו ממנו ודנו בדבריו. ברם, מגוף הפירוש לא שרד כתב יד שלם, ולפני החכמים והחוקרים לא עמדו אלא ציטוטים בודדים בתוך ספרי הראשונים.¹⁰ עם גילוי הגניזה הקהירית החלו להתפרסם קטעים נרחבים מתוך הפירוש. לאחרונה הציג י"י קעלער¹¹ שחלק חשוב מן הפירוש לפרקים השמיני והתשיעי (ואולי אף למחצית מן הפרק העשירי) משוקע בתוך פירוש רבנו חננאל (ר"ח) למסכת זו. לדבריו, פירוש רבנו חננאל לפרקים אלה הוא למעשה פירושו של רב האי גאון ולא פירושו של רבנו חננאל. במאמר זה נבקש להוכיח את הצעתו של קעלער ולעמוד על המשמעויות שלה.

א. פירוש רה"ג לשבת

כאמור, מתקופת הראשונים עד גילוי אוצרות הגניזה הקהירית לא ידע איש על מקור ישיר של פירוש רה"ג למסכת שבת. עם תחילת גילויה החלו חוקרים ומלומדים לפרסם קטעים שונים שהיו עשויים להיות חלק מפירושו של רה"ג לשבת (או לפרקים ממנה).¹² בין ראשוני המפרסמים נזכיר את ב"מ לוין¹³ ול' גינצבורג,¹⁴ שהדפיסו כמה קטעים מתוך הפירוש. לפני כשלושים שנה כתב א' הורביץ שני מאמרים ובהם פרסום מקיף ושיטתי של הפירוש.¹⁵ הורביץ ערך חיפוש מקיף באוספי הגניזה ואסף וההדיר דפים רבים של פירוש,

אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 290-302; י"י קעלער (מהדיר), פירוש ופסקי רב האי גאון למסכת שבת, ניו יורק תשס"ו, עמ' 5, הערה 11. פירושו עמד גם לפני כמה מחכמי קטלוגיה: רמב"ן (חידושי הרמב"ן – שבת, מהד' ר"מ הרשלר, ירושלים תשל"ג, לפי המפתחות), רשב"א (חידושי הרשב"א – שבת, מהד' ר"י ברונר, ירושלים תשמ"ו, לפי המפתחות בעמ' 9), ריטב"א (חידושי הריטב"א – שבת, מהד' ר"מ גולדשטיין, ירושלים תשנ"ו, לפי המפתחות בעמ' 13).

9. כגון רבנו נתן ב"ר יחיאל איש רומי, בעל ספר הערוך. ראו: ערוך השלם, מהד' ח"י קוהוט, וינה-ניו יורק תרל"ח-תרנ"ב (ד"צ ניו יורק תשט"ו), א, עמ' XIV. ראו להלן, ליד הערה 40.
10. ראו למשל: שי"ל רפפורט, 'תולדות רבנו האי גאון וקורות ספריו', תולדות א, ורשה תרע"ג, עמ' 166.

11. ראו: קעלער (לעיל, הערה 8).

12. ראו דברי ר"ש אסף, תקופת הגאונים וספרותה, מ' מרגליות (עורך), ירושלים תשל"ז, עמ' קמא: "גם מפירוש רה"ג לשבת התחילו להתגלות קטעים בתוך כתבי-היד של הגניזה, אבל הם מועטים מאד לפי שעה".

13. ראו: ב"מ לוין, אוצר הגאונים – שבת, ירושלים-חיפה תר"ץ (ד"צ: ירושלים תשס"ב), חלק הפירושים, עמ' 4, 11-13, 28-36, ולפי המפתחות; הנ"ל, גנזי קדם א, תרפ"ב, עמ' 9-10; הנ"ל, גנזי קדם ב, תרפ"ג, עמ' 44-45 (על קטעים אלה ראו להלן, הערה 15); הנ"ל, גנזי קדם ה, תרצ"ד, עמ' 13-16.

14. ראו: ל' גינצבורג, גנזי שכטר ב, נויארק תרפ"ט (ד"צ ירושלים תשמ"ו), עמ' 324-331.

15. ראו: א' הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 123-227; הנ"ל, 'שרידים מפירושי הגאונים למסכת שבת (חלק שני)', הדרום מט, תש"ם, עמ' 67-118 (ובהוצאה נפרדת, ניו יורק תשמ"ו).
נעיר כאן לפרסומו של ר"ש גאטעסמאן, 'תשובות ופירושי הגאונים למס' שבת ועירובין',

רובם מתוך טופס אחד. נוסף על קטעי הגניזה פרסם הורביץ קטעים רבים מן הפירוש מתוך ספרי ראשונים שבאותו זמן טרם נדפסו. בין השאר חשוב לציין את הקטעים הרבים שהעתיק מפירושו של רבנו פרחיה ב"ר נסים¹⁶ לספר הלכות הרי"ף, וכן את ספר הנר לרבנו זכריה ב"ר יהודה הלוי אגמאתי על הלכות הרי"ף.¹⁷ חיבורים אלה טרם פורסמו מכתב יד בזמנו של הורביץ ולא היו ידועים ללוי או לגינצבורג.¹⁸ על פי מובאות של

ישורון יז, תשס"ו, עמ' טו-כח. פרסום זה, מלבד החומר הפרשני שיש בו, מעורר שאלה ישנה לגבי ייחוסם לרה"ג של כמה קטעי גניזה שפרסם ב"מ לוי בגניזת קדם ב (לעיל, הערה 13), עמ' 44-45: קטעים ENA 1489.8-10 + ENA 2069.21.1. לדיון מפורט, ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 65, הערה 3.

16. יצא לאור בשתי מהדורות: מהד' רמ"י בלוי (רבינו פרחיה על מסכת שבת, בתוך: שיטת הקדמונים – שבת א, ניו יורק תשמ"ז, עמ' א-קכז) ומהד' ר"א שושנה ורב"ח הירשפלד (פירוש רבינו פרחיה ב"ר נסים על מסכת שבת, ירושלים-קליבלנד תשמ"ח); וראו: כהנא-ליברמן (לעיל, הערה 6). בנוסף, ישנם כמה קטעי גניזה הקשורים בקשר מסוים לפירוש רבנו פרחיה: ENA 2069.19, T-S F3.129, T-S F3.138. לדעת ר"א שושנה (במבוא למהדורות הנ"ל, עמ' כג), הוא פירוש מחכם אחר, ראו שם, עמ' 321. ראו גם: נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק-ירושלים תשנ"ח, עמ' 43; קטעים אלה פורסמו לאחרונה בידי ע"ד שבת, 'תשלום לרי"ף על מסכת שבת פרק ט', ישורון לג, תשע"ה, עמ' לו-מז.

17. מתוך כתב יד הספרייה הבריטית OR 11361, פורסם לאחרונה על ידי ש' אידנסון (ספר הנר על מסכת שבת וליקוטים על מסכתות נוספות, ירושלים תש"ע). ראו גם: ר"י כהן, 'פירוש שיטה מקובצת הנר לרבי זכריה אגמאתי מתקופת הרמב"ם: מסכת שבת דפים לו, ב - מב,א', צהר – אהל חנוך, ירושלים תשס"א, עמ' ג-יד; ר"ש גאטעסמאן, 'קטעים מפירוש רבינו ברוך הספרדי על מס' שבת, ישורון טז, תשס"ה, עמ' לה-מד; ר"א כהן, 'שיטמ"ק הנר על מסכת שבת', בתוך: דרור יקרא, לזכרו ולעלוי נשמתו של הבה"ח דוד רפאל רובינשטיין ז"ל, בני ברק תשס"ז, עמ' יא-עח. (דומה שלפרסומים אלה רמז אידנסון במבואו שם, עמ' 4: "מתוך הפירוש למסכת שבת הודפסו... כמו כן הודפסו בספרים ובקובצים שונים חלקים קטנים מתוך הספר". ראו לציין גם להדפסה של קטעים מתוך החיבור למסכת עירובין: ר"א כהן, 'קטעים מספר הנר על מסכת עירובין', מוריה כז א-ג, תשס"ה, עמ' ו-י; הנ"ל, 'שיטמ"ק הנר על מסכת עירובין', בתוך: דרור יקרא, שם, עמ' עט-קו; רש"מ יונגרמן, קובץ שיטת קמאי – מסכת עירובין א-ב, זכרון יעקב תשס"ד.)

על רבנו זכריה אגמאתי ראו: ח"ז הירשברג, 'על ר' זכריה אגמאתי ושני חכמים בני זמנו', תרביץ מב, תשל"ג, עמ' 379-388; ר"י הוטנר, 'ספר הנר' לרבנו זכריה ב"ר יהודה אגמאתי ז"ל, בתוך: ד"ב לאו ואחרים (עורכים), ספר הזכרון לכבודו ולזכרו של רבי יצחק ידידיה פרנקל, תל אביב תשנ"ב, עמ' רנז-רעא; י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית (1000-1200), ירושלים תשנ"ט², עמ' 156-159; י"מ דובאוויק, 'לחקר השימוש בפירוש רבינו חננאל בספר "אבן העזר" לראב"ן', אוקימתא ב, תשע"ד, עמ' 105-134.

18. אף שכתב היד של פירוש רבנו פרחיה לא היה ידוע, קטעים מפירושו כבר היו ידועים בזמנו של לוי ואף פורסמו; ראו: לוי, אוצר הגאונים (לעיל, הערה 13, חלק התשובות, עמ' 40, אות קיט (מתוך: J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid caliphs II*),

פירוש רב האי בחיבורי הראשונים זיהה הורביץ את קטעי הגניזה שלפניו כשייכים לפירוש רה"ג. זיהוי זה אפשר להורביץ לחפש קטעים רבים נוספים מאותו כתב יד. מאוסף הקטעים שמצא ניתן היה ללמוד שהפירוש של רה"ג התפרסם לכל הפחות מן הפרק השביעי של המסכת עד הפרק השישה עשר. נוסף על עבודתו החשובה של הורביץ יצאה לאחרונה מהדורה של פירושי רה"ג לפרקים שביעי-אחד עשר (עה ע"א - צט ע"א) על ידי י"י קעלער,¹⁹ ועל כך נעמוד בהמשך.

קטעי הפירוש שגילה הורביץ מתחברים לשני טפסים שאותם כינה "כתב יד א" ו"כתב יד ב". הפרסום של כתב יד א הוא הבסיס של מאמרו. הורביץ התלבט שמא "כתב יד ב", הוא פירוש ר"ח ולא פירוש רה"ג,²⁰ אך בכל זאת השתמש בו בהערותיו כעד נוסח נוסף לפירושו של רה"ג.²¹ להלן בנספח ב נרשמו כל הקטעים שהגיעו לידינו מתוך כתב יד א, תוך רישום הפרק והדפים של המסכת ומקום פרסומם. נוסף על הקטעים שפרסם הורביץ מצאנו קטע נוסף של כתב יד א והוספנו אותו לרשימה זו.²² שלושים וחמישה

(London 1920-1922 [reprint New York 1970], p. 296).

19. ראו לעיל, הערה 8.

20. ראו הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 125-126: "קבוצה נוספת של דפים... ומבחינת אופי כתב היד יש בהם דמיון רב לשני הדפים הקודמים, והובאו בשינויי הנוסחאות בשם 'כתב יד ב'. מן הדפים שנתגלו עד הנה נמצאים הדברים בפירוש הר"ח, חוץ ממקום אחד שבספר הנר מביא פירוש אחר בשם הר"ח, ולכן אפשר שהדפים שלפנינו הם מפירוש רה"ג". ואילו בהמשך כתב (שם, עמ' 133): "ועתה גם מתאשר הדבר מתוך קטע גניזה (שעדיין מסופק אם הוא לר"ה או לרה"ג)", ובהערה 65 שם ציין לקטע זה. ראו: הורביץ, 'שרידים' (לעיל, הערה 15), עמ' 100, הערה 92: "וכן בקטע גניזה של ר"ח ENA 2919.19".

21. הורביץ גם השתמש בפירוש ר"ח הנדפס כעד נוסח לפירוש רה"ג, בסברו שר"ח העתיק את דברי רה"ג, אך הוא לא סבר שהפירוש הנדפס הוא אכן של רה"ג.

22. קטע בספרייה הבריטית Or 5554A.13. בקטע זה יש גם חשיבות נוספת. בראש העמוד נמצא רשום: "לאיתאם אבו אלמעאלי וולד אלחבר ר' טוביה נ"ע". בתעודה שנמצאה בגניזה, T-S Misc.35.44, מוזכר "מר' ור' טוביה החבר בסנהדרין גדולה". הקטע פורסם על ידי מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה ב, תל אביב תשמ"ג, עמ' 57. ר' טוביה זה חי בראשית המאה האחת עשרה, כלומר בחייו של רה"ג.

אולם בגניזה אנו מוצאים גם את יהודה הכהן ב"ר טוביה החבר; ראו בקטע T-S 13J13.4, שפורסם על ידי מאן (לעיל, הערה 18), I, עמ' 227, הערה 1. לדעת מאן, שם, עמ' 228 בהערה, ר' טוביה זה זהה עם טוביה הכהן ב"ר עלי הכהן החבר המעולה ז"ל, שבקטע אוקספורד heb. b.13/50 ובקטע אוקספורד heb. d.66/141. ר' טוביה זה חי בסוף המאה האחת עשרה ופעל לפחות עד למחצית הראשונה של המאה השתים עשרה; ראו: גיל, שם, ג, תעודה 610, עמ' 537-540; שם, עמ' 678, בערך 'טוביה הכהן בן עלי בן אברהם'; M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976, pp. 251-254; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley 1967-1993, II, p. 513, no. 17; 251-254; III, p. 30, no. 8; IV, p. 258-259, 408; V, p. 106; p. 516, no. 150. ברם, ראו הערתו שם (V, p. 562, no. 67) שייתכן שהייתה אישיות נוספת בשם טוביה בן עלי הכהן,

קטעי כתב יד א מצטרפים ויוצרים פירוש מדף עג ע"ב שבפרק השביעי של המסכת עד לדף קטז ע"ב שבפרק השישה עשר שלה.

במהלך המחקר התגלו כמה קטעי גניזה נוספים המצטרפים לכתב יד ב. רשימת קטעי טופס זה ופרסומם מופיעה להלן בנספח ג.²³ תשעה קטעים מתוך טופס זה מתייחסים לפרקים השמיני והתשיעי (עח ע"א - פג ע"ב), ואילו שלושה קטעים מתייחסים לפרקים העשירי (צג ע"ב), האחד עשר (קא ע"א - קב ע"א) והשנים עשר (קב ע"ב - קג ע"א). בשני טפסים אלה אפשר לעמוד על זהות מלאה בין פירוש רה"ג לבין פירוש ר"ח הנדפס לפרקים השמיני והתשיעי. בניגוד לכך, בפרקים אחרים יש הבדלים ניכרים בין פירוש רה"ג לבין פירוש ר"ח. בכתב יד א – בפרק השביעי ומהחלק האחרון של הפרק העשירי עד הפרק השישה עשר נשמרו הבדלים בין הפירושים. הבדל דומה יש בכתב יד ב בפרקים העשירי, האחד עשר והשנים עשר.

ב. היחס בין פירוש רה"ג לפירוש ר"ח

ריבוי קטעי גניזה השייכים לאותו טופס של הפירוש יוצרים טקסט רצוף פחות או יותר של פירוש רה"ג. נוסף על חשיבותו של רצף זה לפירוש עצמו, הוא גם יוצר אפשרות להשוות חלקים רציפים מן הפירוש לפירושו של בן דורו הצעיר של רה"ג, רבנו חננאל בן חושיאל.²⁴ חוקרים ומלומדים כבר הצביעו על הקרבה בין פירושי רבנו חננאל לתלמוד ובין הפירושים של רב שרירא ובנו רב האי במסכתות שונות,²⁵ והדגישו קרבה זו במיוחד במסכת שבת. ל' גינצבורג, במסגרת פרסומו של קטע מפירוש רה"ג לדף עג ע"ב – עד

והדבר עדיין טעון בירור. נציין עוד לנכדו של ר' טוביה בן עלי – ר' טוביה בן יהודה; ראו: גויטיין, שם, ב, עמ' 566, הערה 21; ה, עמ' 603, הערה 15.

23. נציין גם לטופס שלישי ('כתב יד ג') של הפירוש שנשמר בקטע אוקספורד - heb. d.61/103-106 לדפים עח ע"א - עט ע"א; ראו: הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 126, הערה 15, וראו להלן, הערות 99, 122.

24. פירוש ר"ח למסכת שבת נמצא בכתב יד וטיקן 128. על פי כתב יד זה הודפס הפירוש על גיליון הש"ס במהדורת וילנה (שנת תר"ם - 1880) ובמהדורת ר"ד מצגר ור"י שטרנברג (פירושי רבינו חננאל למסכת שבת, ירושלים תשנ"ה); ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 9-8; עמ' 65, הערה 1. על כתב יד זה ראו: B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library Catalogue*, Citta Del Vatican 2008, pp. 92-93.

25. ראו סיכום דבריהם של: א' ברלינר, א"ה וייס, צ' גרונר וי"מ תא-שמע אצל דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 16. נדגיש שייעורו של המחקר הנזכר לעיל היה לבדוק בשיטתיות הנחות אלו תוך בדיקת ארבעים ושמונה סוגיות מתוך ארבעה פרקים בתלמוד הבבלי. מסקנת המחקר, עמ' 223-219, היא שיש שר"ח שומר על עצמאותו הפרשנית על אף השימוש בפירושו של רה"ג. עם זאת, יש קרבה מרובה בין פירוש ר"ח ופירוש רה"ג רק לפירוש לפרק השביעי במסכת שבת (ראו להלן, הערה 27), וזאת לעומת פרקים אחרים במסכתות אחרות בתלמוד שבהם ר"ח אינו מפגין שימוש רב בפירושי הגאונים. מאמר זה בא לתת מענה לזהות שבין הפירושים בפרקים השמיני, התשיעי והעשירי של המסכת.

פירוש רב האי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

ע"ב (הפרק השביעי), כתב: ²⁶ "הרב ר' חננאל השתמש בהפרושים... וכמעט העתיקם כולם לפרושו מבלי להוסיף או לגרוע, והקטע הזה מלמדנו שכמה וכמה פירושי הגאונים נשתקעו בפרוש הרב הזה בלשונם ממש". ²⁷ בדומה לכך כתב י"נ אפשטיין:

ידוע שרבנו חננאל הכניס בפירושו הרבה חומר משל הגאונים... אבל בפירושו לשבת בולטת ביותר תלותו הגדולה ברב האי גאון; כאן העתיק בהרבה מקומות מלה במלה את פירושו של רה"ג לשבת, שממנו נשרדו עוד הרבה ציטוטים. ²⁸

26. גינצבורג (לעיל, הערה 14), עמ' 324. כן כתב באנגלית, שם, עמ' XIII: "The remainder of Hai Gaon's commentary on the treatise of *Shabbat* (fragment XXVII) is very illuminating in this connection. If we compare it with the corresponding part in the commentary of Rabbenu Hananel, we see that even a man of his originality... was greatly dependant upon the Geonim whose comments upon the Talmud he often took over verbatim". **גינצבורג במקום אחר:** "Rabbi Hananel's commentary is an outcome of the Responsa by Rabbi Hai and Rabbi Sherira. They... served him as a formal model for the explanation of the Talmud" (*Geonica* 1, New York 1909, p. 204). על מסקנתו של גינצבורג לגבי הקשר בין פירוש ר"ח וקטע פירוש רה"ג שפרסם ראוי: דובאוויק (לעיל, הערה כוכבית), עמ' 123-167.

27. על הקשר בין פירוש רה"ג לפרק השביעי לפרק זה ובין פירוש ר"ח לפרק זה (ועל מסקנותיו של גינצבורג בהקשר זה) ראוי: דובאוויק (לעיל, הערה כוכבית), עמ' 166-167. שם עמדנו על התופעה הייחודית לפרק זה. שם, יותר מכל פרק אחר מן הפרקים שנבדקו, ר"ח אמנם העתיק מפירוש רה"ג לתוך פירושו. בפרק זה נבדקו ארבע עשרה סוגיות, ונמצא שר"ח העתיק לתוך פירושו בעשר סוגיות מתוכן. עם זאת, פירוש ר"ח לפרק זה אינו העתקה גרדא; ר"ח גם מציע פרשנות נוספת או חלופית לזו של רה"ג, ואף חולק על דבריו בפסיקת ההלכה. כך שלמרות ריבוי ההעתקות המילוליות המעידות על השימוש בפירוש רה"ג כבסיס, פירוש ר"ח עדיין נתפס כיצירה עצמאית הנבדלת מפירוש רה"ג.

28. י"נ אפשטיין, **פירוש הגאונים לסדר טהרות**, ירושלים-תל אביב תשמ"ב, מבוא, עמ' יד, הערה 20. אפשטיין כתב שם רשימה של ארבעה עשר מקומות בפירוש ר"ח לשבת שעשויים להיות ציטוט מילה במילה מפירוש רה"ג. עשרה מקומות מתוך רשימה זו הם מן הפרקים שנדונו כאן: ע"א (פי כוש); פ ע"ב (טפית); פא ע"א (חף); פא ע"ב (נירה); פב ע"ב (אבן מסמא); פז ע"ב (משכבין); צ ע"ב (אירא); צב ע"א (אורסני); צב ע"ב (שנצי); צד ע"ב (באזיראן). אולם מסקנת הדברים להלן שונה מהצעתו של אפשטיין, ועל פיה אין כאן העתקה מפירוש רה"ג, אלא הפירוש הנדפס על שם ר"ח הוא באמת פירוש רה"ג. גם הורביץ (לעיל, הערה 7, עמ' 133, הערה 63) ציין לדברי אפשטיין. בדומה לכך כתב אפשטיין בהקשר לפירוש רב שרירא גאון לכבא בתרא (מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 604): "וכמנהגו של ר"ח בכל מקום... כך נהג גם בפירושי רש"ג לב"ב, והעתיק כל הקטע הזה... ע"פ רוב בלשונו ממש". ראו עוד מה שכתב (מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 136): "ובמקום אחר אבדוק את הקשרים שיש בין פירוש זה [פירוש רה"ג לשבת, ימ"ד] ופי' רבנו חננאל". כך כתב גם במבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשס"א, עמ' 362: "ר"ח (בוודאי מפירוש רה"ג)". מסקנותיו נדונו באריכות אצל דובאוויק

כמו כן העיר ב"מ לוין כמה פעמים: "כמה וכמה דברים ארוכים וקצרים, שלמים ומקוצרים מפירושי רב האיי גאון לשבת נבלעו ביחוד בתוך פירושי רבינו חננאל לשבת".²⁹ מתוך תובנה זו, שדברי רבנו חננאל בפירושו למסכת שבת הם העתקות כמעט מילוליות מפירוש רה"ג לשבת, גינצבורג ולוין אף קבעו שבפירוש ר"ח יש להבחין בין מובאות מן התלמוד הירושלמי בשם "תלמוד ארץ ישראל" ובין מובאות בשם "ירושלמי". לדבריהם, הכינוי "תלמוד ארץ ישראל" בפירוש ר"ח מופיע בציטוטים מדברי רה"ג, בעוד שהכינוי "ירושלמי" הוא מדברי ר"ח עצמו.³⁰

ברם, עם פרסומם של קטעי הגניזה מפירוש רה"ג, הורביץ שם לב לזהות בין פירוש רה"ג ובין פירוש ר"ח לפרקים ח-ט מחד גיסא, וכן לכך שהקטעים מפירוש ר"ח שהובאו בספר הנר היו שונים בהרבה מן הקטעים המקבילים בפירוש ר"ח הנדפס בש"ס מאידך גיסא. הורביץ העיר על שינויים אלה:

מתוך החומר החדש מתגלים כמה מן המקומות שבהם הביא הר"ח תמצית מפירוש רה"ג, ומתוך קטעי הגניזה שלפנינו מתברר שחלקים גדולים מהם נמצאים בר"ח בלשונם, עד שלפעמים נמצאים בגניזה קטעים מסוימים המקבילים לר"ח וקשה להחליט אם הם מקובץ פירושי הר"ח או רה"ג.³¹ ומכאן לשאלה, האם לא פירש הר"ח פרקים שלמים או סוגיות שלמות מן המסכת, ובמקומם הביא את פירוש רה"ג, או שכתב היד היחידי שנשרד מן הפירוש הזה נובע מטופס חסר שהסופר השלים את חסרונו ע"י העתקה מפירוש רה"ג.³²

לימים הוציא י"י קעלער את מהדורתו של פירושי רה"ג לפרקים השמיני, התשיעי וחלק מן העשירי של המסכת (דפים עו"ב - צד ע"ב) תוך שהוא מתבסס על גילוייו של הורביץ ומאמץ את הצעתו השנייה לגבי היחס בין הקטעים הזהים בפירוש רה"ג ובפירוש ר"ח.³³

- (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 219-223. יש לסייג אמירות כגון אלו למסכת שבת, ורק לפרקים מסוימים ממנה, ואף בזה יש למתן את המסקנה, כאמור לעיל, הערה 25.
29. לוין, **אוצר הגאונים** (לעיל, הערה 13), עמ' I-II. ראו עוד שם, חלק הפירושים, עמ' 28. ראו גם: הנ"ל, **גנזי קדם** א (לעיל, הערה 13), עמ' 10, הערה 1: "ולשון רבנו חננאל בפירושו כאן הוא לשונו של רב האיי גאון ז"ל ממש".
30. ראו: גינצבורג (לעיל, הערה 14), עמ' 324: "ונוטה אני לאמר שבכל מקום שנמצא בפירוש ר"ח הבטוי תלמוד ארץ ישראל הוא משתמש בשו"ת הגאונים או בפירושיהם"; לוין, **אוצר הגאונים** (לעיל, הערה 13), עמ' II; שם, חלק הפירושים, עמ' 28. לטענה זו אין על מה לסמוך; ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 15, הערה 76.
31. כגון זה, ראו דברי תא-שמע (לעיל, הערה 17), עמ' 155: "קשורה פרשנותו של רבנו חננאל בככל כל יינתק עם פירושי הגאונים שלפניו, ובפרט עם פירושו של רב האיי גאון, עד כי פעמים רבות אין בידינו יכולת להבדיל בין קטעי פירוש רב האיי גאון העולים מן הגניזה לבין קטעי פירוש רבנו חננאל העולים משם".
32. הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 134.
33. כן כתב קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 9, הערה 25: "כאופן השני שהציע אליעזר הורביץ

כך כתב במבואו:³⁴

ומתוך העיון ב'פירוש רבינו חננאל' על מסכת שבת שנדפס על גליון התלמוד בבלי... והשוואתו למובאות שמביאים הראשונים בשם רבינו חננאל, ולמובאות שמביאים הראשונים בשם רב האי גאון, ולדפים שפירסם אליעזר הורביץ מפירוש רב האי גאון – נתברר לי שהפירוש הנדפס בתור רבינו חננאל על מסכת שבת פרק שמיני (המוציא יין) ופרק תשיעי (אמר רבי עקיבה) ורובו של הפרק העשירי (המצניע)... הוא באמת לרב האי גאון, שכל המובא בשם רב האי גאון על דפים אלו נמצא בפירוש זה וכן הפירוש שנדפס מכתבי יד הגניזה של פירוש רב האי גאון על דפים אלו זהים לפירוש זה שנדפס בתור 'פירוש רבינו חננאל' וכל הנמצא בשם רבינו חננאל על דפים אלו אינו נמצא בפירוש זה.³⁵

אולם למרות הצעתו הברורה והנחרצת קעלער לא הוכיח את דבריו בצורה שיטתית. הוא לא הראה את מרבית השינויים המהותיים שבין ציטוטי ר"ח לציטוטי רה"ג ולא צירף רשימה מפורטת של קטעי הגניזה של פירוש רה"ג הזהים לפירוש ר"ח הנדפס, לעומת המקומות שבהם ישנם שינויים מהותיים בין הפירוש בכתבי היד ובין פירוש ר"ח הנדפס. בעמודים הבאים נוכיח את השערתו השנייה של הורביץ, שהיא תורף טענתו של קעלער, ונעמוד על השלכותיה. מטבעה של בדיקה מעין זו נתמקד בקטעי הגניזה שמצטרפים זה עם זה לטופס אחד, הלוא הוא 'כתב יד א' בפרסומיו של הורביץ. טופס זה מכיל קטעים מאמצע הפרק השביעי עד לפרק השישה עשר (ראו בנספח ב). נבקש להוכיח שהדפים עו ע"ב - צה ע"ב בפירוש ר"ח הנדפס³⁶ הם למעשה העתקה מתוך פירושו של רה"ג.

בהדרום חוברת מו".

34. קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 5. קעלער הציע כמה פירושים שהובאו בראשונים נוספים בשם רה"ג הזהים לפירוש ר"ח הנדפס; ראו שם, עמ' 5-6 והערות 10-12. הוא אף העלה טענות נוספות: 1. השימוש בלשון פרסית שאינה אופיינית לר"ח; ראו להלן, הערה 74; 2. לעתים הפירוש הנדפס אינו משקף, או אף סותר, שיטות הלכתיות מיוחדות או גרסות מיוחדות לר"ח; ראו שם, עמ' 6-7; 3. מיעוט השימוש בתלמוד הירושלמי בפירוש לדפים אלה, וכינוי הירושלמי בשם "תלמוד ארץ ישראל" (שם, עמ' 6, הערות 16-17). ברם, טרם נחקרה שיטתו של ר"ח בהבאת דברי הירושלמי כדי שנוכל להצביע על מיעוט השימוש בו. כמו כן, כבר ציינו שהשימוש בשם "תלמוד ארץ ישראל" אינו מיוחד דווקא לרה"ג; ראו לעיל, הערה 30; 4. לדעתו, לשונות או ביטויים מסוימים עשויים להיות מיוחדים לרה"ג ולא לר"ח, ואולם קשה לעמוד על לשונות המיוחדות לחכם זה או אחר, ויש להסתייג מטענה זו; ראו להלן, הערה 99.

35. על סמך טענה זו ליקט קעלער קטעים מפירוש ר"ח לפרק השמיני (דפים עו-פב) מתוך ההבאות מן הפירוש בספרי הראשונים, וצירף ליקוט זה למהדורתו של פירוש רה"ג (לעיל, הערה 8), עמ' 177-184.

36. כל ההבאות מפירוש ר"ח הנדפס הן על פי כתב יד וטיקן 128 (ראו לעיל, הערה 24).

ג. פירוש רה"ג בפירוש ר"ח הנדפס ופירוש ר"ח האמתי

השוואה בין קטעי כתב יד א של פירוש רה"ג לפרק השביעי (חמישה קטעים) לבין פירוש ר"ח הנדפס לפרק זה מראה שישנה קרבה ברורה בין שני הפירושים. ברור שר"ח בפירושו השתמש באופן משמעותי בפירוש רה"ג, אך עם זאת הוא שמר על עצמאותו בתוכן הפירוש, בסגנונו ובפסיקת ההלכה.³⁷ בדיקת הקטעים של כתב יד א מפרק אחד עשר עד לפרק שישה עשר (סך הכול שישה עשר קטעים) מראה את אותה התופעה. היכרות, שימוש ועיבוד של פירוש רה"ג בפירוש ר"ח, אבל לא העתקה מילולית מדויקת.

המצב שונה בפרקים השמיני והתשיעי ובמחצית הפרק העשירי. השוואת פירוש רה"ג מתוך ארבעה עשר קטעי גניזה של כתב יד א לפרקים השמיני והתשיעי ולתחילת הפרק העשירי וכן תשעת הקטעים מכתב יד ב לפרקים אלה לפירוש ר"ח הנדפס מראה זאת כמעט מלאה ביניהם.

תופעה זו ניתנת להסבר בשני אופנים: או שסופר כתב היד של פירוש רה"ג העתיק מתוך פירוש ר"ח, או שסופר כתב היד של פירוש ר"ח העתיק מתוך פירוש רה"ג.³⁸ ההכרעה בין שתי האפשרויות צריכה להתבסס על הזיהויים של הראשונים: הערוך, רמב"ן וספר הנר.³⁹ להלן נציע הבאות בראשונים בשם רה"ג ובשם ר"ח, מתוך השוואה לפירוש ר"ח הנדפס מזה ולפירוש רה"ג בקטעי הגניזה מזה.

הערוך

בדיקת הפירושים שהובאו בספר הערוך מעלה שכמה מהם מצוטטים בשם רה"ג. כפי שנראה להלן, הפירוש ששייך לפרק השביעי אינו זהה לפירוש ר"ח הנדפס. לעומת זאת,

37. ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 167.

38. כטענתו השנייה של הורביץ. לגבי טענתו הראשונה, "לא פירש הר"ח פרקים שלמים... מן המסכת, ובמקומם הביא את פירוש רה"ג", דומה שהעיון בפירוש ר"ח ובדרכי הפרשנות שלו שולל אפשרות זו מכול וכול. קשה לקבל הנחה שלפיה ר"ח השתמש בפירוש רה"ג בפרקים רבים תוך שמירת עצמאותו, ואילו בפרקים אחדים מן המסכת בחר להעתיק את כל דברי רה"ג מילולית, מבלי להפגין אותה עצמאות בפרשנות או בפסיקת ההלכה.

39. בנוסף לראשונים אלה נעיר כאן לעדות שפירוש ר"ח האמתי לפרקים אלה עמד לפני ראשונים נוספים: רבנו יהודה אלברצלוני בספר העתים שלו ורבנו יהודה אלמדארי בפירושו להלכות אלפסי. ידידי ר"ע ברויאר העוסק בחיבורים אלה הודיע לי על קטעי גניזה מתוכם שבהם ציטוטים מפירוש ר"ח לפרקים הנדונים; ראו להלן, הערה 45. הפירוש עמד גם לפני ריטב"א (לעיל, הערה 8, במפתחות) ולפני רבנו יצחק ב"ר משה מווינה, בעל אור זרוע; ראו שם, חלק ב סימן עד, ולהלן, הערה 77. ראו גם: תוספות ר"י הזקן ותלמידו על מסכת שבת ב, מהד' ר"א ור"י שושנה, ירושלים תשע"א, טורים שצ-שצא, המביא את גרסתו של ר"ח בעניין שאינו נידון כלל בר"ח הנדפס (מובאות אחרות של פירוש ר"ח בחיבור זה [שם, טורים ערה, שכה, תמח] אינן חדר-משמעות).

פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

הפירושים לפרקים השמיני והתשיעי זהים מילולית לאלה שבפירוש ר"ח הנדפס.⁴⁰ להלן נציע כמה דוגמות לתופעה זו:⁴¹

א. הערוך ערך 'מגוש' (עה ע"א)

רה"ג (כתב יד א) ⁴²	הערוך	ר"ח הנדפס (וטיקן 128)
[אמגושתא היא הנודעת בלשו' ישמעאל אל זמזמה, שהמגושיין בזמן סעודתן שותקין ואין מוציאין דבר בפיהם אל]א]	פי' רב האיי אמגושתא היא הנודעת בל' ישמעאל אל זמזמה שהמגושיין (בשעת) [בזמן] סעודתן שותקין ואין מוציאין דבר מפיהם אלא מוציאין קול שאינו מחותך בנעימות, והנעימות בלבן.	אמגושתא. פי' בלשו' ערבי זמזמה. מגוש בלשון יון מכשף.

40. כידוע, במקרים רבים בעל הערוך לא רשם את המקורות של הפירושים שהביא בספרו, כך שהדיון כאן מוגבל רק לערכים מעטים משלל הערכים שעוסקים בדפים אלה. להלן הערכים שפרשנותם הובאה בשם רה"ג או 'גאון' (לדעת ר"ש במברגר, למוד ערוך – שבת, פיורדא תרכ"ח, ח ע"ב, הערה מז, סתם 'גאון' אצל הערוך הוא רה"ג), מלבד הערכים שבהם דנו להלן בגוף המאמר – לדף עט ע"ב: ערך 'דוכסוסטוס' (ראו להלן, ליד הערה 68); לדף פא ע"א: ערך 'עד' (א), בשם גאון, וזה לפירוש ר"ח הנדפס; לדף פה ע"ב: ערך 'שדכן', בשם גאון, וזה לפירוש ר"ח הנדפס; לדף צ ע"א: ערך 'ארא' (ב) בשם גאון, וזה לפירוש ר"ח הנדפס (בדף צ ע"ב); ערך 'בתול' (ב), בשם רה"ג, וזה לפירוש ר"ח הנדפס; לדף צב ע"א: ערך 'שנץ', בשם גאון, אבל לא וזה לפירוש ר"ח הנדפס, עיינו שם; לדף צד ע"א: ערך 'זיידן', בשם רה"ג, וזה לפירוש ר"ח הנדפס (נעיר שלדף עז ע"ב ערך 'מתכלתא', הובא פירוש בשם רה"ג [= לוין, אוצר הגאונים, לעיל, הערה 13, חלק הפירושים, אות קמג], אולם בפירוש ר"ח הנדפס מופיע פירוש אחר [סולם], והוא כ"פירוש אחר" שהביא בעל הערוך).

נעיר שבערוך הושמטו לפעמים התרגומים לערבית. כעין זה ראו גם: רי"ב סאלאווייזיק (מהדיר), פירוש רבנו חננאל לבבא מציעא, ירושלים תשע"ב, עמ' שכט, הטוען שדרכו של מעתיק כתב יד הספרייה הבריטית להשמיט תרגומים ערביים, וכן כתב פוקס (לעיל, הערה 7, עמ' 225) לגבי מעתיקים אירופאים אחרים (תודתי לר"ע ברויאר על הפניה זו), וראו להלן, הערה 120.

41. כל ההבאות מספר הערוך לפי ערוך השלם, מהד' ח"י קוהוט (לעיל, הערה 9), מתוך השוואה לכתב יד הספרייה הבריטית Add MS 26881.

42. מתוך קטע גניזה פריז AIU IIIB.112, שפרסם לראשונה ב"מ לוין, גנזי קדם א (לעיל, הערה 13), עמ' 9-10 (= לוין, אוצר הגאונים, לעיל, הערה 13, חלק הפירושים, עמ' 34-35), מובא גם אצל הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 170-171, וכן הובא בספר העתים, מהד' ר"י שור, קראקא תרס"ג (ד"צ: ירושלים תשמ"ד), סימן רל (עמ' 341), בשם "פירש גאון ז"ל" (ההשלמה כאן לפיו); ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 160, הערה 151.

השוואת דברי הפרשנים במקור זה מן הפרק השביעי מראה שהפירוש שמצוטט אצל **הערוך** בשם רה"ג זהה לגמרי לפירוש שבקטעי הגניזה (כתב יד א). לעומת זאת, אין זהות שכזו לפירוש ר"ח הנדפס אלא סימני היכרות ושימוש בלבר.⁴³ בניגוד לכך, בפרקים השמיני והתשיעי יש זהות מלאה בין הציטוט בדברי הראשונים בשם רה"ג לבין פירוש ר"ח הנדפס, ויש שוני בין ציטוטים משמו של ר"ח לבין הפירוש הנדפס.

ב. הערוך ערך 'טשטוש' (פא ע"א)

ר"ח הנדפס ⁴⁴	הערוך	ר"ח (ספר הנר) ⁴⁵
כך שמענו פירוש שאם נראו לו אבנים מקורזלות דבוק עם הקרקע טרידה גשמים. וזהו טשטוש דתניא התם. נטשטשו ואין עושין פרות מי חיישי' שמא יהא כסות' או כטוחן.	פיר' הגאון שאם נראו לו אבנים מקורזלות דבוקות עם הקרקע בירידת גשמים ונטשטש העפר מעליהן ונמחק מהו לטלטלן. וזהו טשטוש דתניא [התם] נטשטשו ואין עושין פירות מי חיישינן שמא יהא כסותר או כטוחן.	אמ' ליה לר' יוסף ירדו גשמים על האבנים המחופין בעפר ונטשטשו, כלומ' נמחק העפר מעליהם מהו לטלטלן בשבת. אמ' ליה אם רישומן ניכר מותר. כלומ' רישום האבנים ניכר מאתמול מותר עכשיו לטלטלן ולא חיישינן שמא יבוא לקפלם ונמצא כסותר או כטוחן. נטשטשו גרסינן בעניין השטר נמחק או נטשטש, נטשטשו ואין עושין פירות.

מקור זה מדגים יפה את הזהות בין פירוש רה"ג **בערוך** ובין פירוש ר"ח הנדפס. לעומת זאת, **בספר הנר** נשמר קטע מפירוש ר"ח האמתי, קטע שאינו זהה לפירוש רה"ג.⁴⁶

43. ראו הדיון אצל דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 160-161.
44. כת"י וטיקן 128, והשוו: ר"ח, מהר' מצגר ושרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קכה. בכתב יד א חסר. ראו: הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 76, הערה 70. הורביץ גם העיר שם שפירוש ר"ח **בספר הנר** שונה מן הנדפס.
45. מהר' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קג-קד. קטע זה הביא גם רבנו יהודה אלמדארי בפירושו לרי"ף בכתב יד. אני מודה לר"ע ברויאר שהעירני על מקור זה.
46. נעיר שלדעת אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קב-קה, הזיהויים **בספר הנר** מוטעים, וזאת על סמך השוני בין דברי ר"ח שם לדברי ר"ח הנדפס ומנגד זהות דברי רה"ג כפי שהובאו שם לפירוש ר"ח הנדפס; ראו שם, הערות 242, 252, 283, וראו להלן, הערות 75, 76. ברם, שני קטעים מפירושי ר"ח שם יוחסו לר"ח גם אצל רבנו יהודה אלמדארי בפירושו לרי"ף בכת"י: הקטע דלעיל, הערה 45, וכן קטע נוסף, מהר' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קד. אני מודה

פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

בדוגמה הבאה אפשר לראות את הזהות שבין קטע גניזה, פירוש ר"ח הנדפס, ודברים המובאים בשמו של רה"ג בספר הערוך.

ג. הערוך ערך 'אבן מסמא' (פב ע"ב)

רה"ג (כתב יד ב)	ר"ח הנדפס ⁴⁷	הערוך
ופירוש ⁴⁸ אבן מסמא.	ופירוש אבן מסמא.	ורב האי גאון ז"ל פי' בפרק אמר ר"ע לענין ע"ז אבן מסמא.
כגון אבן שומה על מושב ועל האבן עבדה זרה, וניטלה עבדה זרה וניטלה האבן. ובא אדם וישב על אותו המושב. והאיי היא דכת' 'והיושב על הכלי אשר ישב עליו הזב'.	כגון אבן שומא על מושב ועל האבן ע"ז וניטלה ע"ז וניטלה האבן. ובא אדם וישב על אותו מושב. והאיי היא דכת' 'והיושב על הכלי אשר ישב עליו הזב'.	כמו אבן שומא על מושב ועל האבן ע"ז וניטלה האבן. ובא אדם וישב על אותו המושב. והאיי הוא דכתיב 'והיושב על הכלי אשר ישב עליו הזב'.
ותונא עלה. אפילו ישב על עשרה מצעות זה על גבי זה אפילו על גבי אבן מסמא. ⁴⁹	ותני עלה. אפי' ישב על עשרה מצעות זה על גבי זה אפילו על גבי אבן מסמא. ואע"ג דהא בזב אמירה [= אמורה], נדה נמי, ומשכב נדה מטמא באבן מסמא. וקא' רבה דסבר ר' עקיבא ע"ז כנדה.	ותני עלה. אפי' ישב על עשרה מצעות זה על גבי זה אפי' ע"ג אבן מסמא. אע"ג דהא בזב אמורה, נדה נמי, ומושב נדה מטמא באבן מסמא. וקאמר רבה דסבר ר' עקיבא ע"ז כנדה.

כאמור, אף כאן הפירוש בערוך בשם רה"ג זהה לפירוש ר"ח הנדפס ולפירוש רה"ג בקטעי הגניזה. לדעת רה"ג, "אבן מסמא" היא אבן שהייתה מונחת על מושב, ועליה הייתה מונחת טומאה (עבודה זרה, זב או נידה), ואחר כך הוסרו הטומאה והאבן ואדם טהור ישב

לר"ע ברויאר שהעירני על מקור נוסף זה.

47. השו"ן ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קכז-קכח.

48. קטע קיימברידג' T-S NS 288.12, פורסם על ידי ל"א פלדמן, 'מפירושי רבינו חננאל למסכת שבת (דף פא, ב - פב, ב)', סיני סח, תשל"א, עמ' רז-רט.

49. עד כאן מכתב יד ב (ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג, לעיל, הערה 24, עמ' קכח). יש להעיר שבקטע אוקספורד heb. d.47/65 יש חיסרון בפירוש – כנראה מחמת הדומות, "מסמא" – "מסמא". ויש לתמוה על הערת מצגר, שם, הערה 19: "כ"ה בשני הכתבי יד", שכן ההמשך נמצא רק בכתב יד וטיקן 128. אפשר שהוא ראה רק את מאמרו של פלדמן (לעיל, הערה 48), ולא את גוף כתב היד; ראו: הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 126, הערה 18.

על המושב. לעומת זאת, רמב"ן הביא פירוש שונה בשם ר"ח: "וכפר"ח ז"ל מצאתי שפי' שאם יש אבן על משכב הזב והזבה וישב אדם טהור על האבן, אף על פי שלא נגע במשכב כי האבן הזאת חוצצת בינו ובין המשכב – טמא, ואף על פי שהאבן אינה מקבלת טומאה".⁵⁰ כלומר, לדעת ר"ח, "אבן מסמא" מובנה שאדם טהור ישב על אבן הנמצאת על משכב זב.

לאור המקורות שבהם עסקנו כאן, ברור שהערוך הכיר וציטט את פירוש רה"ג לשבת, ומתוך הבאותיו נראה שיש לזהות את הפירוש בר"ח הנדפס לדפים שנדונו כאן כפירוש רה"ג.⁵¹

רמב"ן

בחידושיו לדפים הנדונים הביא רמב"ן כמה פירושים בשם ר"ח שאינם מצויים בפירוש ר"ח הנדפס או שהם שונים ממנו. מתוך כך, סביר להניח שפירוש ר"ח האמתי עמד לפני רמב"ן וממנו הוא ציטט, ועובדה זו מצטרפת לטענה שהפירוש הנדפס בפרקים השמיני, התשיעי ומחצית העשירי אינו של ר"ח. מלבד הציטוט שהבאנו לעיל, סעיף ג, נציע שתי דוגמות נוספות:⁵²

50. רמב"ן (לעיל, הערה 8), טור רפג, וראו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קכז, הערה 13. השוו ספר המפתח לרב נסים גאון על אתר, דבריו הובאו בערוך שם.

51. נציין שהערוך הביא פירושים רבים ללא שם, שמרביתם זהים גם כן לפירוש ר"ח הנדפס. מטבע הדברים, ערכים אלה אינם יכולים ללמד על זיהוי מחבר הפירוש, אלא רק על היכרות עם פירוש כלשהו. לרשימת הערכים לדפים אלה ראו: ר"י הלוי, הערוך מסודר לפי סדר התלמוד עם הערות ותיקונים, מקורות וביאורים, נקראים בשם יקר הערך, תל אביב תשי"ט; ר"מ מיזליש, הערוך על הש"ס לרבינו נתן בן רבינו יחיאל, בני ברק תשנ"ב. ערכים זהים לפירוש ר"ח הנזכר: לדף עח ע"ב ערכים 'פי כוש', 'שתי' (א); לדף עט ע"א ערך 'בשל' (א); לדף פ ע"א ערכים 'פי כור', 'ערן'; לדף פ ע"ב ערכים 'טפל' (א), 'קל' (ד); לדף פא ע"א ערך 'חף' (א). לגבי הערך 'אנדיפי' (פ ע"ב) לא ברור אם לפנינו ציטוט ועיבוד מפירוש רה"ג או ציטוט מפירוש ר"ח שהיה לפניו.

אמנם, לא ברור אם בעל הערוך השתמש בפירוש רה"ג ולפניו עמד גם פירוש ר"ח האמתי, או שמא היה לפניו פירוש כעין זה שבכתב יד וטיקן 128, שבו הועתקו חלקים מפירוש רה"ג. לכגון זה ראו: סאלאוויצקי (לעיל, הערה 40), עמ' שכד-של, הטוען שכתב היד של הספרייה הבריטית לפירוש רבנו חננאל לבבא מצינא, הוא נוסח 'כלאיים', שהורכב מממהדורה קמא (מדף ב עד דף ז) וממהדורה בתרא (מדף ז עד דף נא). לדעתו, אף המובאות של הערוך לדפים אלו משקפות את אותו נוסח 'כלאיים', תופעה שלא נמצאת אצל שאר הראשונים. יש אפוא לראות קרבה מסוימת בין כתב יד איטלקי-ביזנטי זה לבבא מצינא ובין מובאותיו של הערוך, ושלא אף לגבי מסכת שבת עמד לפני בעל הערוך כתב יד כעין כתב יד וטיקן 128, המורכב מפירוש ר"ח ופירוש רה"ג.

52. להלן תוצאות השוואת קטעי הפירוש (עח ע"א; עט ע"א; עט ע"ב; פב ע"ב; פד ע"א; פט ע"ב; צג ע"א; צג ע"ב; צד ע"א). יש שהבאה בשם ר"ח שונה בהרבה מפירוש ר"ח הנדפס: פב ע"ב – שני פירושים: א. ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קכט, הערה 33;

ד. תבלין (פט ע"ב)

בפירוש לסוגיה זו כתב רמב"ן: "ור"ח ז"ל מפרש שנים ושלשה שמות כגון ערלה וכלאי הכרם ועצי אשרה, כאותה ששינו שלם השם המביא ליד מכות מביא ליד תשלומין. ופי' מצטרפין לאסור את עירובן".⁵³ לסוגיה זו אין הקבלה בפירוש ר"ח הנדפס, וככל הנראה הקטע הוא מפירוש ר"ח האמתי.⁵⁴

ה. "שגג על האוכלין" (צג ע"ב - צד ע"א)

רמב"ן מביא את גרסתו של ר"ח לגמרא זו, ואת גרסתו של רה"ג השונה מזו של ר"ח. לדברי רמב"ן: "ויש גורסין כגון שהזיד על האוכלין ושגג על הכלי וחייב חטאת קתני כלה, וכן גירסת ר"ח ז"ל".⁵⁵ רשב"א מבאר יותר:

ור"ח ז"ל גריס: אמר רב ששת – כגון שהזיד על האוכלין ושגג על הכלי, וחייב הכלי דסיפא כחייב האוכלין דרישא, ותרוייהו לחטאת... ורבינו האי גאון ז"ל גורס כגירסת הספרים, וזה לשונו: אמר ר' ששת – הכא במאי עסקינן כגון ששגג על האוכלין והזיד על הכלי, פי' ⁵⁶ והכי קאמר: חייב על זה חטאת ועל זה כרת. מתקיף לה רב אשי: והא אף על הכלי קתני, דאלמא האי כי האי.⁵⁷

דברי רה"ג עם גרסתו השונה מר"ח מובאים מילולית בפירוש ר"ח הנדפס;⁵⁸ ואף מכאן עולה שהפירוש הוא באמת לרה"ג, ולא לר"ח.

ב. שם, עמ' קכז, הערה 13 (ראו לעיל, הערה 50); צג ע"ב – גרסת ר"ח (ראו להלן). לעומת זאת, יש מקומות שאי-אפשר להסיק מהם מסקנה חד-משמעית: עט ע"א (אין ציטוט); עט ע"ב (הקטע בפירוש רה"ג זה לפירוש ר"ח שהובא בספר הנר); פד ע"א (הקטע אינו זהה לפירוש ר"ח הנדפס [רה"ג], אבל קשה לקבוע שההבאה היא ציטוט); צג ע"א (הקטע זהה לר"ח הנדפס, מהד' מצגר ושטרנברג, עמ' קסא, הערה 97); צד ע"א (הפירוש אינו זהה לר"ח הנדפס, אבל קשה לקבוע שההבאה היא ציטוט). נעיר על קושי מסוים בקטע ברמב"ן לדף עח ע"א – הקטע זהה לפירוש ר"ח הנדפס, אבל הפירוש לא נמצא בקטע גניזה מפירוש רה"ג (ENA 2919.19); ראו להלן, הערה 99.

53. רמב"ן (לעיל, הערה 8), טורים שג-שד.

54. ראו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קנ, הערה 121 (ראו גם: רמב"ן, לעיל, הערה 8, טור שג, הערה 149). טענת מצגר שם שקטעי הגניזה (כתב יד א) הועתקו מכתב יד וטיקן 128 אינה נראית.

55. רמב"ן (לעיל, הערה 8), טור שיט.

56. וכן הובא בריטב"א (לעיל, הערה 8), טור תקעט.

57. רשב"א (לעיל, הערה 8), טורים שכו-שכז.

58. שטרנברג (לעיל, הערה 24, עמ' קסג, הערה 121) העיר שלדברי הראשונים אלה דברי רה"ג, ור"ח גרס אחרת, אך לא הציע הסבר לסתירה זו. לדברינו אין כאן סתירה, והפירוש הנדפס הוא באמת של רה"ג.

ספר הנר

בדיקת **ספר הנר** לפרק השביעי מעלה שציטוטיו מפירוש ר"ח (לדפים: סח ע"א; עג ע"ב; עה ע"ב; עז ע"א) כמעט זהים לפירוש ר"ח הנדפס. בניגוד להתאמה מלאה זו, הפירושים הרבים שהביא בשם ר"ח לפרק השמיני שונים מן הפירוש הנדפס. לעומת זאת, הפירושים שהביא בשם רה"ג זהים לפירוש ר"ח הנדפס כמעט מילולית. נראה שבעל **ספר הנר** ציטט את פירושי ר"ח מתוך פירוש ר"ח האמתי, ואת הפירוש הנדפס ניתן לזהות כשל רה"ג. להלן נציע כמה דוגמות של פירושים בשם ר"ח השונים מן הפירוש הנדפס מזה, ושל פירושים של רה"ג הזהים לנדפס מזה:⁵⁹

ו. המוציא יין (עז ע"ב)

ר"ח בספר הנר ⁶¹	ר"ח הנדפס ⁶⁰
המוציא יין כדי מזיגת הכוס וכו'. רחז"ל תנא כדי מזיגת הכוס יפה והוא כוס של ברכה. ושיעור זה היין רובע רביעית לוג, כדרכה בר אבה דא' כוס של ברכה צריך שיהא בו רובע רביעית כדי שימזגו ויעמוד על רביעית.	המוציא יין כדי מזיגת הכוס. תנא כדי מזיגת כוס יפה, ומאי כוס יפה כוס של ברכה. והתם אמרי' א' רב יהוד' א' שמו' כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה. ומותבינן ארבעה כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי רביעית. ופרקי' אידי ואידי חד שיעורא הוא, והאי דקא' צריך שיהא בארבעתן רביעית, בכל אחת רובע רביעית, כדאמרי' הכא א' רב נחמן א' רבה בר אבהו כוס של ברכה צריך שיהא בו רובע רביעית כדי שימזגנו ויעמוד על רביעית.

השוואת פירוש **ספר הנר** בשם ר"ח לקטע המקביל בפירוש ר"ח הנדפס מראה שלפנינו שני פירושים דומים אבל גם שונים. אם לא נפקפק בזיהוי של בעל **ספר הנר**, יש מכאן ערעור על ייחוס הפירוש הנדפס לר"ח.

ז. כתית / למצניעיהן (עז ע"ב)

לעומת השוני בין פירוש ר"ח בספר הנר ובין ר"ח הנדפס, בעל **ספר הנר** מביא שני קטעי

59. אידנסון (לעיל, הערה 17, עמ' צג, הערה 1) כתב: "בד' [= בדפוס, ימ"ד] איכא נ"א וצ"ע", וככל הנראה לא היה מודע להצעתם של הורביץ ושל קעלער.

60. השוו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קט.

61. במהדורת אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' צג, וכן אצל קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 177.

פירוש בשם רה"ג שנמצאים מילולית בפירוש ר"ח הנדפס:⁶²

ספר הנר (סדר ההבאות שם הוא הפוך) ⁶⁴	ר"ח הנדפס ⁶³
דבש כדי ליתן על הכתית. רבי האיי גאון ז"ל.	כתית, הוא הנקרא בלש' ישמ' דומל.
כתית, הוא הנקרא בלשון ערבי ⁶⁵ רמל. ⁶⁶	ר' שמע' או' כל השיעורין הללו לא נאמרו אלא למצניעיהן.
ר' ישמעאל ⁶⁷ אומ' כולן ברביעית וכו'. רבי' האיי גאון ז"ל.	שם הצניע בחול כשיעורין הללו והוציאן בשבת חייב. אבל אם הוציא כל אלו בין יין ובין חלב ובין דבש ובין מים, שלא קדם והצניעו אינו חייב אלא על רביעית.

הזהות בין הקטעים משני הפירושים בולטת. אי-ההתאמה בין שני הפירושים בקטע לעיל ערערה על זהות הפירוש הנדפס כשל ר"ח, וכאן זהות שני הפירושים מחזקת את הטענה שהפירוש הנדפס הוא של רה"ג.

62. ראו: הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 171 והערות 413-415.
63. השוו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קיא-קייב.
64. מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' צג.
65. השינוי בין "ישמעאל" ובין "ערבי" עשוי להיות של המעתיקים, וקשה לראות בו סגנון של המפרש.
66. دُمْل = מורסה (וכן פירש בעל הערוך, ערך 'כתית' [א]; ראו: הורביץ, לעיל, הערה 7, עמ' 171, הערה 415; ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג, לעיל, הערה 24, עמ' קיא, הערה 24. וכן תרגם אידנסון, לעיל, הערה 17, עמ' צג). בכתב היד של ספר הנר נראה שהיה כתוב "דמל" אלא שהסופר הגיה "רמל". נעיר שרכנו נתן אב השיבה, פסחים ב"ב מ"ז תרגם "מכתור" "דמל", וכן פירש רבנו תנחום הירושלמי, אלמרשד אלכאפי, מהד' ה' שי, ירושלים תשס"ה, ערך 'צלך' (עמ' 504-505) וערך 'צנן' [צנית] (עמ' 508-509). וכן אצל לוין, אוצר הגאונים (לעיל, הערה 13), חלק התשובות אות רלג (עמ' 71). ראו: E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London 1863, p. 915: "A kind of purulent pustule or imposthume... now vulgarly... applied to any pimple or pustule, and to a boil" לעומת זאת, רס"ג, מלות המשנה, מהד' ע' פוקס (בהכנה), תרגם "אלג'רח" – פצע, וכן תרגם הרמב"ם בפירוש המשנה שלו, ואחריו רבנו תנחום הירושלמי, שם, ערך 'כתת' (עמ' 270-271).
67. שיבוש רגיל אצל המעתיקים; ראו: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה (לעיל, הערה 28), עמ' 1194-1191; ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 428, ד"ה תני רבנן (וכן מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דפסחא בא פרשה ו, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 18, שורה 16).

ח. דוכסוסטוס (עט ע"ב)

הוא הדין בקטע פירוש ארוך יותר, פירוש של רה"ג לסוגיית 'דוכסוסטוס' (עט ע"ב).⁶⁸ לאחר הבאת דברי רה"ג, הזהים לפירוש ר"ח הנדפס, בעל ספר הנר הביא קטע אחר בשם ר"ח, השונה מפירוש רה"ג. סוגיה זו מחולקת לשני חלקים. הראשון דן בסתירה בין דברי המשנה הקובעת שיעור עבור איסור הוצאת קלף בשבת: "כדי לכתוב עליו פרשה קטנה", לדברי הברייתא הקובעת שיעור אחר: "קלף ודוכסוסטוס כדי לכתוב עליו את המזוזה".⁶⁹ בתחילה הבבלי מיישב את הסתירה בכך שהמילה 'מזוזה' מכוונת לפרשה שבתפילין כפי שנקבע במשנה, אבל בסוף הוצע שהכוונה היא שהשיעור של דוכסוסטוס הוא מזוזה, והשיעור של קלף הוא פרשה שבתפילין (מחמת אורכו של קטע זה הוא בא בנספח א – דוכסוסטוס [א]).

העיון בקטעי פרשנות אלה מוכיח באופן בולט את הטענות שהונחו כבר. פירוש ר"ח הנדפס זהה לחלוטין לפירוש רה"ג בספר הנר ולפירוש רה"ג בכתב יד ב. לעומת זאת, ישנם הבדלים בולטים בין הפירוש במקורות אלה ובין הפירוש שהובא בשם ר"ח בספר הנר. הווה אומר, הפירוש הנדפס על שם ר"ח הוא לרה"ג ולא לר"ח.⁷⁰

68. ראו: הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 171-174, והשוואה שערך שם, עמ' 135. הורביץ (שם, עמ' 171, הערה 416) העיר: "ובספר הנר לאחר שהביא כל הפיסקא הזו מרבינו האי חזר והביאה מתוך הר"ח בשמו, בהוספות ובקיצורים". ראו גם: קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 5, הערה 12. הפרשנות לחלק השני של הסוגיה הובאה בערך ערך 'דוכסוסטוס' בשם רה"ג (ראו לעיל, הערה 40). מצגר (לעיל, הערה 24, עמ' קטז-קיח) שילב את דברי ר"ח מספר הנר בתוך הפירוש הנדפס. בעקבות עמדתו שר"ח עשה שתי מהדורות של הפירוש; ראו הדיון במבוא, שם, עמ' 17 והערה 33. אולם לפי דעתו קשה להסביר מדוע קיימות שתי מהדורות רק לפרקים אלה ולא לשאר המסכת כדוגמת המהדורות של הפירוש למסכת בבא מציעא; ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 9-10 והערה 42. גם קעלער, שם, העיר שדברי מצגר אינם מתקבלים על הדעת.

69. תוספתא שבת פ"ח הי"ג, מהד' ליברמן עמ' 32.

70. ברור שר"ח הכיר את פירוש של רה"ג כאן ועשה בו שימוש. ברם, רוב ההעתיקה היא לשונה של הסוגיה שאליה הוסיף ר"ח קטעי פרשנות משלו. יתרה מזו; נראה שר"ח פירש קטע מן הסוגיה באופן שונה מרה"ג. לפי היישוב הראשון של הבבלי, תפילין נקראות מזוזה. לדברי ר"ח כך הצעת הסוגיה: "ואקשינן נמי ומי קרית לתפילין מזוזה, ושנינן אין, דתניא רצועות תפילין עם התפילין מטמאות את הידים וכו' עד...". כלומר, נשאלת השאלה "האומנם כן?", והגמרא מיישבת: "כן, כמו ששנינו...". אולם לדברי רה"ג, הקריאה בסוגיה היא בניחותא: "דקארי לה לתפילין מזוזה, וסיעתא...". בנוסף, נראה שרה"ג גרס בסוף הסוגיה "חסורי מחסרא", וכלשונו: "ומחסרינן לה" (כך בכל כתבי היד של הפירוש. ככל הנראה, מצגר, לעיל, הערה 24, עמ' קיז, נמשך אחרי דפוס וילנה, ואחריו אידנסון, לעיל, הערה 17, עמ' צד, הערה 50). גרסה זו מתועדת רק בכתב יד מינכן 95 לתלמוד. לעומת זאת, ר"ח לא העיר על כך, וייתכן שהגרסה שהייתה לפניו היא כפי הגרסה לפנינו, רק "הכי קאמר" (ראו: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, לעיל, הערה 28, עמ' 595-673).

בחלק השני של הסוגיה נדונו דברי האמורא רב, הסובר שדינו של דוכסוסטוס כדינו של קלף⁷¹ (מחמת אורכו של קטע זה הוא בא בנספח א – דוכסוסטוס [ב]). אף כאן העיון מוכיח את טענותינו: פירוש ר"ח הנדפס זהה לחלוטין לפירוש רה"ג במקורות האחרים, וזאת לעומת ההבדלים הבולטים בפירוש ר"ח האמתי. נראה שהמסקנה ברורה: פירוש ר"ח הנדפס אינו אלא פירוש רה"ג, ואילו פירוש ר"ח האמתי נשמר רק בספר הנר.⁷²

ט. הוצאת דיו (פ ע"א)

מסקנה זו מתחזקת עוד מתוך העיון בפירוש שהביא בעל ספר הנר בשם ר"ח לסוגיה של 'הוצאת דיו', פירוש שונה ממה שנמצא בר"ח הנדפס⁷³ (מחמת אורכו של קטע זה, הוא בא בנספח א – הוצאת דיו).

פירוש רה"ג בכתב יד ב לסוגיה זו זהה לחלוטין לפירוש ר"ח הנדפס ומאשר את הטענה שהפירוש הוא באמת לרה"ג. לעומת זאת, ישנם הבדלים חשובים בינו ובין פירוש ר"ח שבספר הנר, ונראה מכאן שלפני בעל ספר הנר היה פירוש ר"ח האמתי.⁷⁴

71. פרשנות רה"ג לסוגיה זו נדונה אצל צ' גרונר, 'תשובות לרב האי גאון בענין תפילין', בתוך: י"ד גילת וא' שטרן (עורכים), **מכתם לדוד; דברי תורה, מחקרים וחינוך לזכרו של הרב ד"ר דוד אוקס ז"ל**, רמת גן תשל"ח, עמ' 172-181 (= ש"ז הבלין וי' יודלוב [עורכים], **תורתן של גאונים**, ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 282-291). גרונר העיר על סתירה פנימית בדברי רה"ג; תחילה כתב: "ומעבר ליה לקלף והוא אפא דמגלתא מכלפי בשר...", היינו ש'קלף' הוא החלק שלצד הבשר, אולם לאחר מכן כתב: "ואפא דמגלתא דהוא גיסא דמקרי קלף הוא מקום שער בודאי, ומן גואי דיליה כתבין...", כלומר 'קלף' הוא לצד השער. לדעת גרונר, סתירה זו נוצרה מתוך הרכבת דברי ר"ח על דברי רה"ג: "וודאי שצירוף מקורות לפנינו. ראש דברי הר"ח לקוח מפירוש רה"ג, ואילו ההמשך הוא מדברי ר"ח עצמו". אולם כפי שנוכחנו לדעת, כל אלה דברי רה"ג הם, וכן השיג עליו קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 5, הערה 12. עיינו עוד: הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 173, הערה 441. לאחרונה, חזרו לדון בדעתו של רה"ג; ראו: ר"א קפלן, 'דעת רב האי גאון בקלף ודוכסוסטוס', **ישורון** לג, תשע"ה, עמ' טו-כו. למובנה של המילה 'דוכסוסטוס', ראו: ר"ש ליברמן, **תוספתא כפשוטה** ג, ניו יורק-ירושלים תשס"ב, עמ' 118.

72. ר"ח אמנם העתיק את מרבית פירוש רה"ג, אבל הוא עשה זאת תוך כדי השמטות והוספות משלו, כדרכו. מעניין לציין שכל המקורות, כולל ר"ח (האמתי), הביאו את אותו לשון: "כתבה על הנייר... כשרה". לפנינו ובכל עדי הנוסח ההלכה היא שכתובת תפילין ומזוזות על נייר או מטלית פסולה. ככל הנראה, המילה 'פסולה' הושמטה כבר בהעתקה שעמדה לפני ר"ח, והטעות נשארה בכל טופס שנעתק ממנו. כעין זה ראו: דוכאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 158, הערה 147.

73. בר"ח מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24, עמ' קיט) מובאים הדברים **מספר הנר** כנוסח אחר ("נ"א", ובגופן שונה); ראו לעיל, הערה 68. ראו גם: קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 179-180.

74. נציין כמה הבדלים חשובים בין פירוש רה"ג לפירוש ר"ח בסוגיה זו:

קטעי פרשנות נוספים נוגעים לסוגיית "אבנים של בית הכסא" (פא ע"א).⁷⁵ בסוגיה זו הביא בעל ספר הנר שני קטעי פירוש על שם רה"ג הזהים לפירוש ר"ח הנדפס,⁷⁶ ולעומתם הביא קטע פירוש אחר לסוגיה על שם ר"ח השונה מן הנדפס.⁷⁷ הוא הדין לגבי

א. ר"ח הביא מקור לפסיקתו מדברי הירושלמי (שבת פ"ח, יא ע"ב): "אם בכלי צריך יותר". ייתכן שאף רה"ג כיוון לדברי הירושלמי אלא שהוא לא ציין לכך. לשימוש בתלמוד הירושלמי אצל גאוני בבל ראו: ש"א פוזנסקי, 'ענינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים', הקדמ, א, תרס"ז, עמ' 148-133; ב, תרס"ט, עמ' 51-24, 91-116 (נדפס שוב בתוך: י' יודלוב ור"ז הבלין [עורכים], תורתן של גאונים ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 108-37), וכן במקורות שצינו אצל דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 11, הערה 54.

ב. מעבר לזה, ר"ח מציין שהמילה "קלמרין" במקורה יוונית, ושהקלמרין ידוע בארץ אדום (נעיר לחוסר של תרגומים ביוונית בפירוש הנדפס לפרקים אלה. לתרגומיו של ר"ח ליוונית ראו: ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 118; דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 10, הערה 46. ראו גם: תשובות הגאונים, מהד' א"א הרכבי, ברלין תרמ"ז, עמ' 23. לעומת זאת, המקומות היחידים שבהם מובאים תרגומים לפרסית הם בפרקים שנדונו כאן; ראו: אברמסון, שם, וכן העיר קעלער, לעיל, הערה 8, עמ' 8, הערה 23. ראו גם תשובות הגאונים הנ"ל, סימנים מו-מז).

ג. ר"ח מציג פסיקת ההלכה לשאלתו של רבא ("תיקו"); ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 166-167.

75. ראו דברי הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 135-136, 176-177 (ושם בהערה 488 כתב: "כל הקטע בסתמא בר"ח, ויפה שיער באוצה"ג הפירושים קס שהר"ח לקחו מפירוש רה"ג"), וראו אצל אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קב-קה. אידנסון הגיה את השמות של הפירושים, ובעמ' קב, הערה 242, כאשר כתב על פירוש רה"ג שהוא משל ר"ח העיר: "הוא דברי ר"ח, והמובא בסמוך הוא דברי רה"ג. וכן מוכח בד' שלשונו שזה לכאן ושונה מאד מכל המובא בסמוך בשם ר"ח". ובעמ' קג, הערה 252, לאחר הגהת השמות מר"ח לרה"ג, העיר: "כן מוכח מהשוואה לד', שיש בכלול שינויים רבים מכאן, למרות שעיקרי רוב דבריהם שוים". אולם לטענת קעלער, יש לקבל את הזהויות שרשם בעל ספר הנר ולתלות את השינויים מן הפירוש הנדפס בכך שפירוש זה הוא באמת של רה"ג; ראו: קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 182-184.

76. אידנסון (לעיל, הערה 17, עמ' קב-קג), נגרר אחרי המקובל והציע לתקן את זהות הפירושים. מצגר (לעיל, הערה 24, עמ' קכב-קכד) שילב את השינויים בין הפירושים לתוך הטקסט מבלי לשנות את הגופן.

77. קטע פירוש ר"ח זה נמשך עד לדרך פא ע"ב; ראו לעיל, ליד הערה 43. נציין לדברי בעל אור זרוע, חלק ב סימן עד (מהד' רי"ש סטפנסקי, ירושלים תש"ע, עמ' צא, ועיינו גם סימן נט, עמ' עח): "ס"פ המוציא, אמר רבא אסור למשמש בצרור בשבת כדרך שממשמש בחול. פר"ח דהיינו שאסור להחליקו לקנח בו דחייב משום ממחק"; וכן כתב ריטב"א (לעיל, הערה 8, טור תק): "והנכון כמו שפי' ר"ח ז"ל אסור למשמש כלי להחליקו ולא יזיק לו בשיני הכרכשתא, ואע"ג דהוה ליה כעין מחק". פירוש זה אינו נמצא בפירוש ר"ח הנדפס, כפי שהעירו מהדיר האור זרוע, עמ' עח, הערה רכ; עמ' צא, הערה רצא, ומהדיר הריטב"א, שם, הערה 21. ברם, בחידושי רמב"ן לדרך פא ע"א (לעיל, הערה 8, טור רעט) מובא: "פי' ר"ח ז"ל שאמר אסור למשמש באבן כדי להחליקה לתוך ידו, דמחזי כמתקן מנא", וכך מובא בעקבותיו בחידושי הר"ן (מהד' ר"י סקלר, ירושלים תשס"ט, טור שנט), בחידושי המיוחס לר"ן (חידושי הר"ן –

הבאה אחת בספר הנר מפירוש ר"ח לפרק התשיעי (לדף צ ע"א); הקטע כולו אינו נמצא בפירוש ר"ח הנדפס.⁷⁸

כאמור, המצב בפרק העשירי למסכת מורכב יותר מזה של פרקים שמיני-תשיעי. השוואת שישה קטעי הפירוש שהביא בעל ספר הנר מתחילת הפרק, מדף צ ע"ב עד דף צד ע"ב מראה מצב זהה לפרקים הקודמים: ר"ח הנדפס זהה לקטעי פירוש רה"ג, לעומת פירושי ר"ח שאמנם קרובים אבל אינם זהים. להלן פירוט הקטעים: א. סוגיית 'המצניע' (צ ע"ב - צא ע"א);⁷⁹ ב. אסקופה (צא ע"ב);⁸⁰ ג. המוציא בין בימינו ובין בשמאלו (צב ע"ב);⁸¹ ד. המתכיון להוציא לפניו (צב ע"ב);⁸² ה. שנים שהוציאו (צב ע"ב);⁸³ ו. המוציא

שבת, ירושלים תשכ"א), ובנמוקי יוסף (מהד' רמ"י הכהן בלוי, בתוך: שיטת הקדמונים – שבת, ניו יורק תשמ"ז) שם.

לעומת זאת, בספר הנר (מהד' אידנסון, לעיל, הערה 17, עמ' קג), בפסקי רא"ש (שבת, פרק ח, סימן א) ובתוספותיו (תוספות הרא"ש השלם על מסכת שבת, מהד' ר"ש וילמן, ניו יורק תשל"א, עמ' צד) מובאת דעתו של ר"ח באופן אחר, ועל פיה האיסור הוא משום 'כותש' או 'טוחן' (לכתבי יד ומהדורות של תוספות הרא"ש לשבת ראו: ב' ריצ'לר, 'כתבי היד של תוספות על התלמוד', בתוך: א' ריינר ואחרים [עורכים], תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 780-782). כך הוא בסתם גם אצל ראב"ן, סימן שנג (פראג ש"ע, סה ע"א), וראו הערת רש"י עהרענרייך, ראב"ן עם אבן שלמה, שאמלויא תרפ"ו, קנ ע"ג, הערה א; ראב"ן, מהד' ר"ד דבליצקי, בני ברק תשס"ח, עמ' שני, הערה קפר, שכן פירש ר"ח. לשימוש של ראב"ן בפירוש ר"ח בסתם ראו: דובאוויק (לעיל, הערה 17).

יש לנו אפוא שלוש מסורות שונות בעניין דעת ר"ח בנוגע לשורש האיסור בסוגיה: טוחן, ממחק או תיקון מנא. מעניין שריטב"א מביא את המסורת של בעל אור זרוע (ממחק) ולא של בית מדרשו של רמב"ן (תיקון מנא). אי"ה אחזור לדון בזה במקום אחר.

78. מצגר (לעיל, הערה 24, עמ' קנא, הערה 130א), הציג את קטע בתוך הטקסט באותו גופן, והעיר על מקורו.

79. רה"ג: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קנב. ר"ח: ספר הנר, מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קח. ייתכן שאף המשך הפירושים הם לר"ח; ראו: ש' אברמסון, 'רבינו ברוך ב"ר שמואל הספרדי', בר-אילן כו-כז, תשנ"ה, עמ' 42-45.

80. רה"ג: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קנר-קנה. ר"ח: ספר הנר, מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קח-קט.

81. רה"ג: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קנח. ר"ח: ספר הנר, מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קט.

נציין לשינוי נוסח חשוב שנמצא בין הפרשנים בציטוט מהירושלמי שהביאו. לדברי רה"ג (בר"ח הנדפס): "בין בימינו ובין בשמאלו ובחיקו ועל כתפו. הני ארבעה דתנן חייב שכן משא בני קהת. והוה אמרינן רבואתן שכן הוה אלעזר בן אהרן נושא שמן המאור וקטורת הסמים ומנחת התמיד ושמן המשחה. ואשכחן בתלמ' ארץ ישר': שמן המאור בימנו, וקטרת הסמים בשמאלו, ומנחת התמיד תלויה בזרועו, ושמן המשחה, ר' אבין בשם ר' אלעזר: כמין צלוחית קטנה היתה תלויה באפונדתו." ר"ח (בספר הנר) כתב: "אלו הד' פירשו בתלמוד ארץ ישראל שכן היה משא אלעזר בן אהרן הכהן, שמן המאור, וקטרת הסמים ומנחת התמיד ושמן

אוכלין פחות מכשיעור (צג ע"ב - צד ע"א).⁸⁴ רק בקטע הפירוש למשנת "הנוטל צפורניו זו בזו" (צד ע"ב) חוזרים הפירושים בספר הנר בשם ר"ח להיות זהים לר"ח הנדפס. ככל

המשחה. כיצד היה נושאם, שמן המאור בימנו, קטרת הסמים בשמאלו, ומנחת התמיד שבכל יום תלויה בזרועו, ושמן המשחה, ר' אבון בשם ר' אלעזר כמין צלוחית קטנה היתה תלויה בפונדיתו".

ברם, רש"י ד"ה מתני הביא את דברי רה"ג כך: "ובשם רבינו יצחק בר יהודה מצאתי, שאמר בשם רב האי, שמפורש בהתלמוד ירושלמי ופקודת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור וקטורת הסמים ומנחת התמיד ושמן המשחה, [ושמן] אחד בימין, [ושמן] אחד בשמאל, והקטורת בחיקו, והחביתין בכתף". ריטב"א (לעיל, הערה 8, טור תקסא) הביא את דברי רש"י אלה ופירש: "רבינו האי גאון ז"ל [כתב] שמפורש בתלמוד ארץ ישראל: ופקודת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור וקטרת הסמים ומנחת התמיד ושמן המשחה, שמן המאור בימין, ושמן המשחה בשמאלו, וקטורת הסמים בחיקו, ומנחת התמיד דהיינו מנחת חביתין בכתפיו, ע"כ. ור"ח ז"ל הביא הירושלמי בלשון אחר: ופקודת אלעזר וכו' כיצד היה נושאן, שמן המאור בימין, קטורת הסמים בשמאלו, מנחת התמיד שבכל יום ויום תלויה בזרועו, שמן המשחה, ר' אבין בשם ר"א כמין צלוחית קטנה תלויה באפונדתו ע"כ". הרי לדברי הראשונים, רה"ג סובר שאלעזר בן אהרן נשא את קטורת הסמים בחיקו, ולא בשמאלו כגרסת הירושלמי לפנינו (שבת פ"י, יב ע"ג) ופירוש ר"ח. מתוך השינויים הקיימים בין דברי רה"ג בר"ח הנדפס ובין ר"ח בספר הנר, סביר לקבל את עדותם של הראשונים שרה"ג אכן גרס כך, וזאת לעומת ר"ח שהביא גרסה אחרת. ככל הנראה, מעתיק כתב יד וטיקן 128 (או קודמיו) חש בשינוי גרסה זה בין דברי רה"ג ובין הירושלמי שציטט, והגיה את דברי רה"ג על פי דברי הירושלמי. גם הרב בעל מעשה רקח, הלכות שבת פ"י הי"ב העיר לשינוי גרסה בין הירושלמי כפי שהובא בדברי רה"ג ובין הנמצא לפנינו. נציין שהגרסה "בחיקו" נמצאת בילקוט שמעוני במדבר רמז תרצד, הוצ' מוסד הרב קוק עמ' 19, ובפירוש חזקוני לתורה, במדבר ד', טז (מהד' רח"ד שעוועל, ירושלים תשנ"ד, עמ' תלב).

לדיון בגרסת רה"ג ור"ח בירושלמי זה ראו: ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים – שבת, וילנה תרס"ג, עמ' 120-121; ליברמן (לעיל, הערה 67), עמ' 165; ל' מוסקוביץ, 'על מובאה אחת מן הירושלמי בפירוש רש"י לתלמוד', תרביץ סד, תשנ"ה, עמ' 387-381 (ובעיקר שם, הערה 18). לדיון בדברי רש"י ראו: י' מאורי, 'הירושלמי הכתוב בפירושי רש"י' (רמב"ן לבמדבר ד 16) ונוסח דברי רש"י, עיוני מקרא ופרשנות ז, תשס"ה, עמ' 385-397; י' פלורסהיים, פירושי הרמב"ן לירושלמי, ירושלים תשס"ד, עמ' צו-צז; י' עופר וי' יעקבס, תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל, ירושלים תשע"ג, עמ' 422-425.

קטע נוסף שראוי לציון הוא גרסתו של רה"ג בסוגיה (צב ע"ב) שהובאה בדברי הראשונים רשב"א (לעיל, הערה 8), טור שיט; ריטב"א (לעיל, הערה 8), טור תקסה, וכן הגרסה בפירוש ר"ח הנדפס. ברם, ייתכן שאף ר"ח גרס כן, ואין אפשרות להוכיח מכאן כלום.

82. רה"ג: ר"ח, מהד' מצגר ושרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קס; ספר הנר, מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קט-קי. נעיר שככל הנראה בעל ספר הנר השמיט את חלקי הפירוש כדרכו, עיינו שם.

83. רה"ג: ר"ח, מהד' מצגר ושרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קסא. ר"ח: ספר הנר, מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' קי-קיא.

84. רה"ג: ר"ח, מהד' מצגר ושרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קסג-קסה; ספר הנר, מהד' אידנסון

הנראה, משנה זו היא קו התפר, שעד אליו חדר פירוש רה"ג לתוך פירוש ר"ח המצוי בכ"י וטיקן 128 ומשם לדפוסים.

יש להעיר שבמקרה אחד הזיהויים בספר הנר אינם בהירים. הוא פותח את הפירושים לדף פ ע"א-ע"ב (לסוגיות 'פטפוט' ו'כלכול')⁸⁵ בשם רה"ג ומסיים בשם ר"ח.⁸⁶ השוואת הפירושים לפירוש ר"ח הנדפס מראה שאמנם בתחילת ההבאות ישנה זהות כמעט מילולית, אולם בהמשך ישנם שינויים בין הפירושים שהובאו בספר הנר ובין אלה בפירוש ר"ח הנדפס. סביר להניח שנפלה כאן טעות, וככל הנראה תחילת הקטע ("פיר' פטפוט... צורפי זהב", לסוגיית 'פטפוט') אכן שייכת לרה"ג, כפי שזיהה אותה בעל ספר הנר, אולם שאר הפירושים (לסוגיית 'כלכול') שייכים לר"ח.⁸⁷

הצענו אוסף של ציטוטים בשם ר"ח שמקורם הוא פירוש ר"ח האמתי. פירושים אלה שונים מפירוש ר"ח הנדפס. לעומת זאת, גילינו זהות כמעט מוחלטת של הפירושים שהובאו אצל הראשונים (הערוך, רמב"ן, ספר הנר) בשם רה"ג לפירוש ר"ח הנדפס לפרקים השמיני והתשיעי (ומחצית הפרק העשירי). כמו כן, קטעי גניזה רבים, מהם קטעים שטרם פורסמו, המצטרפים לשני טפסים – 'כתב יד א' ו'כתב יד ב' שמשתרעים מן הפרק השביעי עד הפרק השישה עשר, מוכיחים שהפירוש שנשמר בקטעים אלה הוא של רה"ג ולא של ר"ח. גם הפירושים בטפסים אלו זהים לפירוש ר"ח הנדפס בפרקים השמיני, התשיעי ומחצית העשירי.

צירופן של הוכחות אלו מוכיח את הטענה שרמזו לה הורביץ בזמנו ואימץ אותה קעלער לאחרונה: הפירוש הנדפס לפרקים אלה אינו לר"ח אלא לרה"ג. קשה להצביע בדיוק כיצד קרה הדבר, ואין ידוע אם תקלה זו אירעה למעתיק כתב יד וטיקן 128 (שממנו הודפס ר"ח) או כבר בהעתקה שהייתה לפניו.⁸⁸

(לעיל, הערה 17), עמ' קיא-קיב.

85. מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' ק-קא; ר"ח, מהד' מצגר וטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קא-קכב. מצגר, כדרכו, ראה בהבאת בעל ספר הנר נוסח אחר של פירוש ר"ח ושילב חלק מהבדלי הפרשנות לתוך הטקסט. לעומת זאת, קעלער (לעיל, הערה 8, עמ' 180-181), ראה את כל הפירושים כשל ר"ח, וכלשונו: "מיוסד על פירוש רב האי גאון" (עמ' 180, הערה 36). אידנסון (לעיל, הערה 17, עמ' ק, הערה 168), שכנראה לא היה מודע להצעתו של קעלער, הציע הצעה הפוכה: "פתח ברה"ג וחתם בר"ח. ובהשוואה לר"ח שבד' [שבדפוס, ימ"ד] נראה שהוא לרה"ג. אמנם רובו מופיע בד' בלשונו". פירוש ר"ח הנדפס נמצא בכתב יד ב, קטע T-S G2.71.

86. כעין זה נפלה טעות בסוף דברי ר"ח בסוגיית 'דוכסוטוס'. בעל ספר הנר רשם "עד הנה מדברי רשצז"ל [= רבנו שלמה צרפתי ז"ל, רש"י, ימ"ד], וברור שצריך להיות ר"ח, כפי שרשם בהתחלת ההבאה.

87. ברם, סביר גם להציע שנפלה טעות בזיהוי הראשון של בעל ספר הנר ("רה"ג"), וכל הקטע שייך באמת לר"ח, כדעתו של קעלער, לעיל, הערה 85.

88. נעיר על טעות אחרת שנפלה בכתב יד זה, לעומת כתבי יד אחרים של הפירוש לפרק השמיני. ישנו קטע פירוש (לדף פב ע"ב - פג ע"א) שנכתב במקורו כשני טורים כך שיש לקרוא את

ד. השלכותיה של הטענה

כאמור, חוקרים שונים טענו שר"ח לא רק עשה שימוש בפירושו של רה"ג למסכת שבת, אלא אף העתיק באופן מילולי את דבריו לתוך פירושו. מרבית המקומות שעליהם הצביעו החוקרים כהעתקות מפירוש רה"ג הם אכן בפרקים השמיני, התשיעי והעשירי למסכת.⁸⁹ אם הצלחנו לערער על ייחוס הפירוש הנדפס בפרקים אלה לר"ח, נראה שיש צורך ברביזיה של טענת ההעתקה. כאמור, אין ספק שפירושו של רה"ג עמד לפני ר"ח כאשר כתב את פירושו שלו, והוא השתמש בו אך שמר על עצמאותו בכתיבת פירושו. השימוש של ר"ח בפירוש רה"ג לפרקים אחרים אינו מילולי אלא עשוי להוסיף פרשנות, פסיקת הלכה או מקורות. כמו כן, ר"ח חיסר מדברי רה"ג ונהג בפירוש שלו כרצונו וכבתוך שלו. לאור המסקנה שפירוש ר"ח הנדפס בפרקים הנזכרים הוא באמת לרה"ג, אי-אפשר לקבל את הצעתם של גינצבורג, אפשטיין ולוין על העתקות של ר"ח מפירוש רה"ג.

כמו כן, קביעות שונות ודיונים נוספים בפירוש ר"ח עשויים להשתנות לאור הקביעה הנ"ל. למשל, במקרה של סתירה בין הפירוש לפרקים אלה ובין שאר פירושי ר"ח, דומה שקביעה זו מלמדת שבאמת אין כאן סתירה בפרשנות, אלא דבריהם של שני פרשנים שונים.⁹⁰

השלכה נוספת נוגעת למידת השימוש של ר"ח בכתביו של רב סעדיה גאון. חוקרים הצביעו על היכרותו של ר"ח עם כתבי רב סעדיה,⁹¹ ואף העירו למקומות בפרקים

הטור הימני ואז את הטור השמאלי, אך המעתיק חשבם לעמוד אחד רצוף וקרא שורה שורה מימין לשמאל; ראו: מצגר וטרנברג, לעיל, הערה 24, עמ' קכט, הערה 34; ש' עמנואל, 'טעות סופר', תרביץ נח, תשמ"ט, עמ' 135-145; קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 5, 9. כפי שנוכחנו לדעת בנספח ג (וראו להלן, הערה 99), נראה שאף נוספו הערות והוספות מן הגיליון לתוך כתב יד וטיקן, עיינו שם.

89. ראו: אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות (לעיל, הערה 28).

90. כך למשל, מצגר (לעיל, הערה 24, עמ' קיב, הערה 43) העיר כך על סתירה כביכול בין דברי ר"ח בפרק השביעי ובין דבריו בפרק השמיני. אין לפנינו את פירושו של ר"ח האמתי לסוגיה זו בפרק השמיני, אולי אם היה לפנינו לא היינו רואים כל סתירה; ראו: קעלער (לעיל, הערה 8), עמ' 6-7.

91. ש' ביאלובלוצקי, אם למסורת, רמת גן 1971, עמ' 163: "אנו מכירים השפעתו ושל רב סעדיה, ימ"ד על אחד מגדולי חכמי-ישראל, רבנו חננאל. כרב סעדיה אף הוא לא היה משועבד למסורת הבבלית ועסק הרבה בתלמוד הירושלמי, וכפי הנראה דבריו של רב סעדיה היו בידו. הוא הלך בשיטתו של רב סעדיה בקידוש החודש, כפי שנראה להלן, וקיבל הרבה קבלות ממנו, שגאוני-בכל לא ידעו אותן". שם, בעמ' 172-173 כתב: "אנו [כך במקור] נוטה לחשוב, שכל מסורות אלו היו בדברי רב סעדיה, שהגיעו בשלמותם לרבנו חננאל ועליהם סמך". ברם, ראו דברי ר"ש ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 102, שמקור דברי רס"ג בירושלמי, ושמא ר"ח נקט דעה זו בעקבות שני המקורות, הירושלמי ורס"ג.

שי"ל רפורט ('תולדות רבנו חננאל', תולדות א ב, ורשה תרע"ג, עמ' 36, הערה 28) העיר

הנידונים שבהם יש בפירוש ר"ח הנדפס הבאות של דברי רב סעדיה.⁹² לאור המסקנות לעיל, אין לדייק מהבאות אלו לגבי היכרותו של ר"ח עם כתבי רב סעדיה.⁹³ הוא הדין לגבי ידיעותיו של ר"ח בערבית. ידיעותיו של ר"ח, איש דרום איטליה, בשפה הערבית הן נושא למחקר בפני עצמו.⁹⁴ אין כאן המקום לדון בגופה של השאלה, אבל הקביעה שלפנינו פירושו של רה"ג, איש בגדד ודובר ערבית, שאף כתב את חיבוריו ההלכתיים בשפה זו, מלמדת אותנו לנקוט את מידת הזהירות לגבי התרגומים בפרקים אלה. ברור שהפירוש הנדפס אינו יכול ללמד על ידיעותיו של ר"ח בשפה זו.⁹⁵ נוסף על הצורך בדיונים חדשים ביחס למסקנות שהוסקו כלפי פירוש ר"ח, יש חשיבות מרובה לחקר פירושו של רה"ג. עם ייחוס הפירוש לרה"ג, מצוי בידנו רצף ארוך של פירושו. רצף זה מאפשר הסתכלות חדשה על כמה נושאים הנוגעים לפירוש רה"ג לתלמוד, ביניהם:

תוכן הפרשנות: מהו היחס בין פירושי רה"ג ובין פירושי אביו רב שרירא גאון?⁹⁶ מהו היחס בין פרשנותו של רה"ג בפירושו ובין זו בתשובותיו?⁹⁷ מהו היחס בין פירושי רה"ג ובין פירושים של גאונים שקדמו לו?⁹⁸

לקרבה בין פירושי ר"ח לתורה ובין פירושים שהובאו בשם רב סעדיה. על קרבה זו ראו: א' גרינבאום, **פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון**, ירושלים תשל"ט, עמ' 49-50; מ' צוקר, **פירושי רב סעדיה גאון לבראשית**, ניו יורק תשמ"ד, עמ' כט-ל; תא-שמע (לעיל, הערה 17), עמ' 124, הערה 19. על פירוש ר"ח לתורה ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 6, הערה 29.

92. ראו: אברמסון (לעיל, הערה 74), עמ' 84.
93. מעבר לפרקים הנידונים רס"ג אינו נזכר בפירושי ר"ח לתלמוד, וכל הבאה מדבריו (אם קיימת) מובאת ללא שמו. אי"ה אחזור לדון בעניין זה במקום אחר.
94. בספרות המחקר נדונו רבות השאלה אם ר"ח ידע ערבית או לא וההשלכות שיש לכך. ראו סיכום השיטות אצל דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 110-111, הערה 47.
95. לדוגמת תרגום שר"ח קיבל מפירוש רה"ג לשבת ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 160-161 והדיון שם.
96. הן אלפאט' של רב שרירא (גרינברגר, לעיל, הערה 3) הן התשובות שלו (ראו: נ"ד רבינוביץ, **תשובות ופירושי רב שרירא גאון**, ירושלים תשע"ב, עמ' תקכח-תקל, תשי).
97. עניין זה נדון בעבר על סמך שרידי גניזה בודדים (ראו: דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 21-22). לאור בדיקת פירושו של רה"ג לפרק התשיעי של מסכת ברכות לעומת התשובות הפרשניות שלו, ובעיקר לאור הקביעה שהעלינו במאמר זה, יש לפתוח את הדיון מחדש.
לדיון ממוקד ביחס קטע פרשנות (לדף פו ע"א) לרה"ג וביחס בין קטע זה ובין תשובה המיוחסת לרה"ג ראו: ד' הנשקה, **משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים**, רמת גן תשנ"ז, עמ' 70, הערה 39; עמ' 79-80, הערה 61. אני מודה לד"ר עוזיאל פוקס שהפנה אותי לדיון זה.

98. ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 166-167. ליחס בין פרשנותו של רב סעדיה ובין רה"ג ראו: ביאלובלוצקי (לעיל, הערה 91), עמ' 163: "אף רב האי גאון, אף-על-פי שדברי ר"ס לא היו בידו". ברם, לאור ההבאות מדברי רב סעדיה בפירוש לפרקים אלה, יש להעריך

סגנון הפירושים: האם ניתן לאפיין ביטויים מיוחדים לרה"ג?⁹⁹ כיצד רה"ג מציג את מרכיבי הסוגיה (קושיותיה ותירוציה)? האם הוא מקפיד להציג את פסיקת ההלכה אחרי כל סוגיה?¹⁰⁰

הגישה הפרשנית: לאילו סוגיות הציע רה"ג פרשנות ולאילו לא? האם ניתן לעקוב אחרי דילוגים אלה ולתעד את מהלכי החשיבה של רה"ג בכתיבת פרשנותו?¹⁰¹

מסקנה זו מחדש.

99. ראו: M. Koppel et al., 'New methods for the attribution of rabbinic literature', *Hebrew Linguistics* 57, 2006, pp. V-XVIII; 'מ' קופל, 'זיהוי מחברים בשיטות ממוחשבות: המקרה של "גניזת חרסון"', *ישורון* כג, תש"ע, עמ' תקנט-תקסו.

ראוי לתשומת לב היעדרן הכמעט מוחלט בפירושי רה"ג של המילים 'כלומר' (לבד ממקום אחד, ראו להלן) ו'פשוטה', מילים אופייניות בפירושי ר"ח לתלמוד. לגבי 'פשוטה' (וצורות שונות של המילה) ראו: רי"מ בן-מנחם, *פרוש רבנו חננאל לזבחים*, ירושלים תש"ב (נרפס מחדש ירושלים תשל"ז), עמ' 7-6 (על חיבור זה ויחסו לר"ח ראו: דובאוויק, לעיל, הערת כוכבית, עמ' 7, הערה 34).

כפי שהערנו, המילה 'כלומר' נמצאת פעם אחת בפרק השמיני בדף עז ע"א: "כלומר, מי גליל שהן ידועין שמועילין לעין בקילור, שהן כמי דקלים שהן ידועין שמועילין לירוקה". אולם במקורות מקבילים לא מופיעה המילה 'כלומר'. בכתב יד ב (ENA 2919.19) הגרסה: "שהן מימי דקלין שהן ירוקין". בערוך ערך 'גליל': "פי' מי גליל שהן ידועין כי מועילין לעין בקילור, כמו מי דקלים שהן ידועין שמועילין לירוקה", וכן אצל רמב"ן (לעיל, הערה 8, טור רסט, וראו לעיל, הערה 52): "מי גליל ידועין הן שמועילין לעין כקילור". בנוסף העיר הורביץ (לעיל, הערה 7, עמ' 126, הערה 15) לקטעי פירוש שנמצאים בר"ח הנדפס וחסרים מכתב יד ב ובכתב יד ג (לעיל, הערה 23), ראו פירוט להלן בנספח ג. העניין טעון עדיין בירור, אך הוא מדגים את מורכבות היחס בין כתבי היד שבגניזה לכתב יד וטיקן 128.

תופעה מעניינת היא הביטוי 'בבבל'. ביטוי זה נמצא חמש פעמים בפירוש רה"ג (ר"ח הנדפס): עט ע"א: "לצרור משקולת ולעשות ממנו כלים לשמן שנקראין בבבל אל דבאב"; פא ע"א: "חף... וקורין בלשון פרסי דנר אנגאת מין נודעים בבבל"; פד ע"א: "תיבות... וזו שנקראת בבבל כזאנה... והוא הנקרא בבבל צנדוק"; צ ע"א: "פתילת הוורד... ובלשון פרס נקרא גולגון נודע בבבל". לעומת זאת, הביטוי מופיע בשאר כתבי ר"ח רק עוד ארבע פעמים נוספות: שבת צז ע"ב: "ויש שגורסין בוכיאר... ושמעינן מרבותינו הגאונים כי בבבל קורין אותו אל נאזכה"; שבת קיג ע"ב: "פי' רבב, כגון קירא והילקוסתא הנודע בבבל אל חלכך"; סוכה י ע"א: "ופורסין עליהן סדינין ונקראין בבבל טראמה"; מועד קטן כג ע"א: "ואיכא נמי בבבל דעבדי הכי". כפי שהעיר ר"א סולובייצ'יק, *פירושי רבנו חננאל – מסכת מועד קטן*, ירושלים תשנ"ג, עמ' נז, הערה 347, מקור הדברים שם הם מתשובת רה"ג. ר"ח עצמו העיר שהמקור לפירושו לשבת קיג ע"ב הוא דברי הגאונים. סביר להניח שאף בשני המקורות הנשארים מקור הדברים בדברי הגאונים. ריבוי המקומות המזכירים את ההווי בבבל בפרקים שנדונו כאן מצביע אף הוא על כך שמקור הדברים בגאוני בבל, והדבר תומך בהצעה שדפים אלה הם פירושו של רה"ג.

100. ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 219-221.

101. דיון מעין זה כבר העלינו לגבי הפירוש למסכת ברכות, שבו הצהיר רה"ג במפורש שהוא

פירוש רב האי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

פסיקת ההלכה: מהו היחס בין פסיקת ההלכה בפירושו ובין הפסיקה בתשובותיו?¹⁰² מהו היחס בין פסיקתו ובין פסקי ההלכה של גאונים שקדמו לו, כולל רב שרירא אביו? מהו היחס בין פסיקתו של רה"ג ובין פסיקתם של הבאים אחריו, כגון ר"ח, רב נסים גאון ורבנו יצחק אלפסי?

עיונים טקסטואליים: האם יש תיעוד לגרסאותיו של רה"ג בתלמוד לפרקים אלה? מהי גישתו במקומות שבהם עסק בשינויי נוסח?¹⁰³

סיכום

עיונינו בהבאות של פירוש רה"ג ור"ח בספרי הראשונים והשוואתן לקטעי גניזה של פירושי רה"ג הוכיחו את הטענה של הורביץ ושל קעלער: הפירוש בר"ח הנדפס לפרקים השמיני והתשיעי וחלק מן הפרק העשירי (עד צד ע"ב) למסכת שבת איננו של ר"ח אלא של רה"ג. לקביעה זו השלכות רבות הן להבנת פירושי התלמוד של ר"ח, הן להבנת פירושי רה"ג. קביעות ישנות ביחס לפירושי שניהם טעונות רביזיה, ולפנינו אופקים חדשים להמשך חקר פירושי רה"ג לתלמוד.

מפרש רק את "השמועות הקשות" במסכת; ראו: דובאוויק (לעיל, הערה 4), עמ' 149-150. להצעת הסבר להבדלים בין פירוש רה"ג לפרקים אלה ובין פירושי אביו לפרקים אחרים ממסכת שבת ראו: דובאוויק (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 221-222.
102. למשל, בעניין עשיית קלף לתפילין (לעיל, הערה 71).
103. ראו למשל: ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי ב, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג, עמ' 168.

נספח א

כאן נציג את קטעי הפרשנות שמחמת אורכם לא הובאו בגוף המאמר.

ח. דוכסוסטוס [א] (עט ע"ב)¹⁰⁴

ר"ח הנדפס ¹⁰⁵	רה"ג (כת"י ב) ¹⁰⁶	רה"ג (הנר) ¹⁰⁷	ר"ח (הנר) ¹⁰⁸
קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין שהיא שמע ישראל.	קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין שמע ישראל.	קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין שהוא שמע ישראל.	קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין שהיא שמע ישראל.
ורמינהי קלף ודוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה, דאלמא (בענין זו) בענן שיעור שתי פרשיות.	ורמינהי קלף ודוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה, דאלמא בענין שיעור שתי פרשיות.	ורמינהי קלף ודוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה, דאלמא בענין שיעור שתי פרשיות.	ורמינהי קלף ודוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה, והא מזו' שתי פרשיות היא.
ופרקי' מאי מזוזה דקא' הכא, מזוזה שבתפילין,	ופריקנן מאי מזוזה דקאמ' הכא, מזוזה שבתפילין,	ופרקנן מאי מזוזה דקאמ' הכא, מזוזה שבתפילין,	ושנינן מאי מזוזה דקתני הכא, מזוזה שבתפילין, כלומ' בית אחד שבתפילין שהיא כל בית פרשה אחת.
דקארי לה לתפילין מזוזה.	וקארי לה לתפילין מזוזה.	וקארי לה לתפילין מזוזה.	ואקשינן נמי ומי קרית לתפילין מזוזה.
וסיעתא, ר' (זאכי) זכאי או' משמו אף עם הקציצה טהור עד שיגיע למזוזה	וסיעתא, ר' זכאי א' משמו אף עם הקציצה טהור עד שיגיע למזוזה	וסייעתיה, ר' זכאי אומ' משמו אף עם הקציצה טהור עד שיגיע למזוזה	ושנינן אין דתניא רצועות תפילין עם התפילין מטמאות את הידים וכו' עד

104. לשונות של הסוגיה הוצגו באות מודגשת.

105. כת"י וטיקן 128, והשוו: ר"ח, מהד' מצגר ושרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קטז-קיו.

106. קטע T-S G2.71.

107. מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' צד.

108. שם, עמ' צו.

פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

עצמה.	עצמה.	עצמה.	ר' זכאי או' משמו ¹⁰⁹ הנוגע בקציעה ¹¹⁰ טהור עד שיגיע למזוזה עצמה. פיר' קציעה הטבלא מזוזה הבית עצמה.
ומקשי' הא מדרקתני סופא קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, דאלמא רישא לאו בתפילין.	ומקשונן הא מדרקתאני סופא קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, דאלמא רישא לא בתפילין,	ומקשינן האי דקתני סופא קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, דילמ' רישא לאו בתפילין,	ואקשינן והאי מדרקתני סופא קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, אלמא רישא במזוזה וכו'.
ומחסרינן לה.	ומחסרינן ליה.	ומחסרינן ליה.	

ח. דוכסוסטוס [ב] (עט ע"ב)

ר"ח הנרפס ¹¹¹	רה"ג (כת"י ב) ¹¹²	רה"ג (הנר) ¹¹³	ר"ח (הנר) ¹¹⁴
א' רב דוכסוסטוס הרי הוא כקלף, מה קלף כותבין עליו תפילין אף דוכסוסטוס כותבין עליו תפילין.	א' רב דכסוסטס הרי הוא כקלף, מה קלף כותבין עליו תפילין אף דכסוסטס כותבין עליו תפילין.	אמ' רב דוכסוסטוס ¹¹⁵ כותבין עליו תפילין.	אמ' רב דוכסוסטוס הרי הוא כקלף, כשר לכתוב עליו תפילין.
מנהגא, מייתי מגילתא דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומתח ליה	מנהגא, מייתי מגילתא דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומאתח לה	מנהגא, מייתי מגילת דמעבדא בתמרי וקמחא דשערי, ומאתח לה	פיר' מייתי עור ומעבד ליה בתמרי וקמחא דשערי ומאתח ליה עד

109. כצ"ל. בכתה": "ארבע זכאי או משמן".

110. כגרסת כתבי יד אוקספורד 366, מינכן 95 ווטיקן 108.

111. ווטיקן 128, והשוו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קיז-קיט.

112. קטעים T-S G2.54 + T-S G2.71.

113. מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' צד-צו.

114. שם, עמ' צו-צח.

115. נשמטה שורה מחמת הדומות ("דוכסוסטוס"-דוכסוסטוס).

עד דיביש וקליף ליה עד דיביש וקליף פסיקי ונזהר שלא ינקב. וקאי קלף לחודיה, ומעבד ליה לקלף והוא אפא דמגלתא מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה, וכתב פרשיות על מקום בשר.	ליה עד דיאביש וקאלף ליה עד דהאוי תרין פסיקי ונזהר שלא ינקב. וקאיי קלף לחודיה, ומעביד ליה לקלף דהוא אפא דמגלתא מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה, וכאתיב פרשיות על מקום בשר.	עד דיביש וקליף עד דהוין פסיקי ונזהר שלא ינקב. וקאי קלף לחודיה, ומעביד ליה לקלף שהוא אפה דמגילתא מכלפי בשר תוב בעפצא לשמה, וכתיב פרשיות של מקום בשר.	דיביש וקליף לתרי אנפי ומזדהר ביה שלא ינקב. ואפה דעור דהוא כלפי בשר מעבד ביה בעפצא לשמה ומיקרי מגילתא וכתוב פרשיות על מקום בשר.
מנהגא הכין הוא. וקא' רב כי היכין דכותבין תפילין על הקלף והוא אפא דמגלתא הכין נמי כותבין תפילין על דוכסוסטוס, דאייליף מן קלף אם כתב על זה כשר, ואם כתב על זה כשר.	מנהגא הכין הוא. וקא' רב כי היכין דכותבין תפילין על הקלף והוא אפא דמגלתא הכין נמי כותבין תפילין על דוכסוסטוס, דאייליף מן קלף אם כתב על זה כשר, ואם כתב על זה כשר.	מנהגא הכי הוא. והוא גיסא אחרינא דמיקלף מיניה הנקרא דוכסוסטוס כורך בו את הפרשיות ומנח להו בקבאעא דהוא שלחא דתפילין	וההוא גיסא אחד דמיקלף הוא הנקרא דוכסוסטוס כורך בו את הפרשיות ומנח להו בקביעא דהוא שלחא דתפילי
ומותבינן ליה הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, מזוזה על דוכסוסטוס, קלף במקום בשר.	ומותבינן ליה הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, מזוזה על הדכסוסטוס, במקום בשר, דוכסוסטוס	ומנהגא הכי הוא. מנהגא הכי הוא.	הכין מלאכתן כמו שפירשנו.
ומותבינן ליה הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, מזוזה על דוכסוסטוס, קלף במקום בשר.	ומותבינן ליה הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, מזוזה על דוכסוסטוס, קלף במקום בשר.	מנהגא הכי הוא. מנהגא הכי הוא.	הכין מלאכתן כמו שפירשנו.

דוכסוסטוס במקום שיער.	במקום שיער.	דוכטוס' במקום שיער.	למשה מסיני.
ומפרק רב שאם כתב על דוכסוסטוס יצא, מיהא על הקלף מצוה.	ומפריק רב שאם כתב על דוכסוסטוס יצא, מיהא על הקלף מיניה.	ומפריק רב אם כתב על דוכטוס' יצא, מהו על הקלף מצוה מן המובחר ושאיני מצוה.	ודחינן למצוה.
ומותבי' שינה בזה ובזה פסל. ופרקי' בשבת לעיניין מזוזה, ובמנחות לעיניין תפילין.	ומותבינן שינה בזה ובזה פסל. ומפרקינן בשבת לענין מזוזה, ובמנחות לעניין תפילין.	ומותבינן שינה בזה ובזה פסל. ופרקי' בשבת לענין מזוזה, ובמנחות לעניין תפילין.	והתניא שונה בזה ובזה פסל. ופרקי' הכא דקתני שינה בזה פסל במזוזה. ובמנחות משנינן לענין תפילין.
ואפא דמגלתא דהוא גיסא דמקרי קלף הוא מקום שער בודאי, ומן גואי דיליה כתבינן.	ואפא דמגלתא דהוא גיסא דמיקרי קלף הוא מקום שיער בודאי, ומן גואי דיליה כתבינן.	ואפא דמגילתא דהוא גיסא דמיקרי קלף הוא במקום השיער בודאי, ומן גואי דיליה כותבין.	ואפא דמגילתא דמיקרי קלף הוא במקום שיער והאי מן גואי כתבי'.
ודקאמרי' במזוזה כותבין על דוכסוסטוס במקום שיער, לאו במקום ממש, דאי סל' דע' אפא דמגלתא היא, הרישה בהדיא הלכ' למשה מסיני תפילין על הקלף, והרי יצא מקום השער גופו בכלל קלף. אלא שמ' מאי מקום שער הקלף משום, שנמצא כנגד מקום שער.	ודקאמרינן במזוזה כותבין על דכסוסטוס במקום שיער, לאו מקום שיער ממש, דאו סל' דע' אפא דמגלתא הוא, הרישה בהדיא הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, והרי יצא מקום שיעור גופו בכלל קלף. אילא שמע מינה מאי מקום שער שהוא מקום שנקלף הקלף משם, שנמצא כנגד מקום שיער.	וכן אמרו במזוזה כותבין על דוכסוסטוס במקום שיער, לאו במקום שער ממש (לאו במקום שיער שיער ממש), דאו סלקא דעתא דמגילתא הוא, רישא בהדיא הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, והרי הוא זה מקום שיער גופו בכלל הקלף. אלא מאי מקום שיער הוא מקום שנקלף ממנו הקלף משום, שנמצא כנגד מקום שיער.	והא דקאמרי' במזוזה על דוכסוס' במקום שיער, לאו במקום שער ממש, דאו סלקא אדעתא אפא דמגילתא היא, דרישא בהדיא הילכ' למשה מסיני תפילין על הקלף, והרי יצא במקום שיער גופו בכלל הקלף. אלא שמ' מינ' מקום שיער הוא מקום שנקלף הקלף משום שנמצא כנגד מקום שיער.

נמצא קלף עומד לבדו ומקום שיער העיקר בו, ואין כותב שם כלום לתפילין, אלא מן אפיה אחרנייתא.	נמצא קלף עומד לבדו ומקום שיער העיקר בו, ואין כותב שם כלום לתפילין, אלא מן אפי' אחריאתא.	נמצא קלף עומד לבדו ומקום שיער העיקר בו, ואין כותב שם כלום לתפילין, אלא מן אפיה אחרנייתא.	נמצא קלף עומד לבדו ומקום שיער העיקר בו, ואין כותב שם כלום לתפילין, אלא מן אפיה אחרנייתא.
ודוכסוטוס עומד לבדו, והמקום שהיה דבוק על בשר הבהמה בו, ואין כותב עליו מזוזה מאותן הפנים אלא מן הפנים האחרות.	ודוכטוס' עומד לבן, והמקום שהיה דבוק על בשר הבהמה בו, ואין כותב מזוזה עליו מאותן הפנים אלא מן הפנים האחרות.	ודכסוטוס עומד לבדו, והמקום שהיה דבוק על בשר הבהמה בו, ואין כותב עליו מזוזה מאותן הפנים אלא מן הפנים האחרות.	ודכסוטוס עומד לבדו, והמקום שהיה דבוק על בשר הבהמה בו, ואין כותב עליו מזוזה מאותן הפנים אלא מן הפנים האחרות.
והא שמעתא דרב דקא' דוכסוטוס הרי הוא כקלף, וקא מיפרשא לאכשורי תפילין על דכסוס' ומותבי' ליה לרב שינה בזה ובוזה פסול, ופרקינן אידי ואידי במזוזה.	והא שמעתא דרב דקאמ' דוכסוס' הרי הוא כקלף, וקא מיפרשא לאכשורי תפילין על דוכסוטוס, קא מותבי ליה לרב שינה בזה ובוזה פסול, וחד מיפרקא חד פירוקא אידי ואידי במזוזה.	והא שמעתא דרב דקאמ' דכסוטוס הרי הוא כקלף, וקא מיפרשא לאכשורי תפילין על דכסוטוס, דקא מותבינן ליה לרב שינה בזה ובבא פסול, וקא מיפרקא חד פירוקא אידי ואידי במזוזה.	והא שמעתא דרב דקא' דוכסוטוס הרי הוא כקלף, וקא מפרשא לאכשורי תפילין על דוכסוטוס, דקא מותבינן ליה לרב שינה בזה ובוזה פסול, וקא מיפרקא חד פירוקא אידי ואידי במזוזה.
ועוד מיפרקא שינה בזה ובזה פסול תנאי היא, וקא קאי רב כיחידאה.	ועוד מיפרקא שינה בזה ובזה תנאי היא, והא קאי רב ביחידאה.	ועוד מיפרקא שינה בזה ובזה פסול תנאי היא, וקא קאי רב כיחידאה.	ועוד מיפרקא שינה בזה ובזה פסול תנאי היא, וקא קאי רב כיחידאה.
ורב פפא א' קאמוקי ליה לרב כתנא דבי מנשה, דתניא כתבא על הנייר ועל הקלף ועל הגויל ועל דוכסוס' כשרה. וליכא	ור' פפא קא מוקיש ליה לרב כתבא דבי מנשה, דתניא כתבא על הנייר ועל המטלית ועל הקלף ועל הגויל ועל דוכסוטוס	ורב פפא קא מוקי ליה לרב כתנא דבי מנשה, דתניא כתבא על הנייר ועל המטלית ועל הקלף ועל הגויל ועל דכסוטוס	ורב פפא א' קאמוקי ליה לרב כתנא דבי מנשה, דתניא כתבא על הנייר ועל המטלית ועל הקלף ועל הגויל ועל

דוכסוסטוס כשרה. וליכא לאיקומה במזוזה שאין מזוזה נכתבה על הקלף, והילכך בתפילין היא.	כשרה. וליכא לאיקומה במזוזה שאין מזוזה נכתבת על הקלף, והולכך בתפילין היא.	כשרה. וליכא לאיקומה במזוזה שאין מזוזה נכתבת על הקלף, והולכך בתפילין היא.	לאוקמה במזוזה דמזוזה אינה נכתבת אקלף, הולכך בתפילין היא.
ואי משום דאית בה גויל ותפילין לא מיכתבן על גויל, כי קתני גויל לענין ספר תורה.	ואו משום דאית בה גויל ותפילין לא מיכתבן על גויל, כי קתני גויל לענין ספר תורה.	ואו משום דאית בה גויל ותפילין לא מיכתבן על גויל, כי קתני גויל לענין ספר תורה.	ואו משום דקתני גויל ותפילין אגויל לא מיכתבן, ואוקמה אגויל לענין ספר תורה.
ואתינן נמי לסייעיה לרב דא' כותבין תפילין על דוכסוסטוס, מדתניא תפילין שבלו אין עושין מהן מזוזה לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. ודיקינן מדקא יאהיב טעמה לפי שאין מורידין, דאלמא אילא הכי היו עושין מן התפילין, ואמרינן דכיון דמזוזה אין נכתבת על הקלף, שמעינן דהני תפילין אדכסוסטוס הוה כתיבן, ואי לאו קדושה חמורה היו נעשות מזוזה.	ואתינן נמי לסייעיה לרב דאמ' כותבין תפילין על דוכסוסטוס, מדתניא תפילין שבלו אין עושין מהן מזוזה לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. ודיקינן מדקא יאהיב טעמה לפי שאין מורידין, דאלמא אילא הכי היו עושין מן התפילין, ואמרינן דכיון דמזוזה אין נכתבת על הקלף, שמעינן דהני תפילין אדכסוסטוס הוה כתיבן, ואי לאו קדושה חמורה היו נעשות מזוזה.	ואתינן נמי לסייעיה לרב דאמ' כותבין תפילין על דוכסוסטוס, מדתניא תפילין שבלו אין עושין מהן מזוזה לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. ודיקינן מדקא יאהיב טעמה לפי שאין מורידין, דאלמא אילא הכי היו עושין מן התפילין, ואמרינן דכיון דמזוזה אין נכתבת על הקלף, שמעינן דהני תפילין אדכסוסטוס הוה כתיבן, ואי לאו קדושה חמורה היו נעשות מזוזה.	נימ' מסייעא ליה לרב דתניא תפילין שבלו אין עושין מהן מזוזה לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. ודיקינן הא מורידין, עושין מזוזה מן התפילין. מאי לאו דכתיבה אדוכסוסטוס. ודחינן לא דכתיבה הני תפילין אקלף ומשום דאין מורידין הוא מורידין עושין מן התפילין מזוזה.

116. השורה נשמטה מחמת הדומות ("מורידין"- "מורידין").

והדר פרכינ' דלא הויא הא סיעתא לרב, דהא ר' מאיר היה כותב מזוזה על הקלף, ותפילין שבלו ועל הקלף היו, אי לאו קדושה חמורה הוה מעבדן מזוזה.	והדר פרכנן דלא הויא הא סיעתא לרב, דהא ר' מאיר היה כותב מזוזה על הקלף, ותפילין שבלו ועל הקלף היו, אי לאו קדושה חמורה הוה מעבדן מזוזה.	והדר פרכינן דלא הויא הא סיעתא לרב, דהא ר' מאיר היה כותב מזוזה על הקלף, ותפילין שבלו ועל הקלף היו, או לאו קדושה חמורה היו נעשית מזוזה.	ואקישנן וכי מזוזה אקלף כשרה היא, ושנינן אין. פי' ר' שמעון בן אלעזר דתני ר' מאיר היה כותב על קלף מפני שהיא משתמרת.
השתא דאיתית להכי ההוא דאוקמה רב פפא נמי לרב לתנא דבי מנשה ואוקימתא בתפילין, משום דמזוזה אין נכתבת על הקלף, והרי היא נכתבת על הקלף, לרב נמי עיקר שמעתייה, תרצה הכין, דוכסוסט' וקלף לעניין מזוזה שוין נכתבת על זה ועל זה, אבל תפילין אין נכתבית על דוכסוסט'.	השתא דאיתית לה כי ההוא דאוקמה רב פפא נמי לרב מתנה דבי מנשה ואוקימתא בתפילין, משום דמזוזה אין נכתבת על הקלף, והרי היא נכתבת על הקלף, לרבי נמי עיקר שמעתייה, תרצה הכין, דכסוסטס וקלף לעניין מזוזה שוין נכתבת על זה ועל זה, אבל תפילין אין נכתבות על דכסוסטס.	השתא דאיתית להכי ההיא דאוקמיה רב פפא נמי לרב כתנא דבי מנשה ואוקמה בתפילין, משום דמזוזה אין נכתבת על הקלף, והרי היא נכתבת על הקלף, לרב נמי עיקר שמעתייה, ותירצה הכין, דוכסוסטוס וקלף לעניין מזוזה שוין נכתבת על זה ועל זה, אבל תפילין אין נכתבות על דוכסוסטוס.	ואמרי השתא דאיתית לה כי הא דאוקמיה ר' פפא לרב כתנא דבי מנשה ואוקמה בתפילין משום דמזוזה אינה נכתבת על הקלף, והא אשכחן ר' מאיר דמפרש לרב נמי עיקר שמעתייה תרצה הכי דוכסוס' וקלף לעניין מזוזה שאין נכתבת על זה ועל זה אבל תפילין אין נכתבות על דוכסוס'.
וכן הלכה וכן מנהג.	וכן הלכה וכן מנהג.	וכן הילכ' וכן מנהג.	וכן הילכת' וכן מנהג.

ט. הוצאת דיו (פ ע"א)

ר"ח הנדפס ¹¹⁷	רה"ג (כת"י ב) ¹¹⁸	ר"ח (ספר הנר) ¹¹⁹
דיו כדי לכתוב שתי אותות. דיו הוא שכותבין בו, ועוד הכלי שמניחין בו את הדיו גם הוא נקרא דיו. דתנא שתי אותות שאמרו שתי אותות (בקלף) [בדיו], שתי אותות בקולמוס, שתי אותות בקלמריין.	דיו כדי לכתוב שתי אותות. דיו הוא שכותבין בו, ועוד הכלי שמניחין בו את הדיו גם הוא נקרא דיו. דתנא שתי אותות שאמרו שתי אותות בדיו שתי אותות בקולמוס, שתי אותות בקלמריין.	דיו כדי לכתוב שתי אותות. דיו הוא הדיו שכותבין בו, וכן הכלי שמניחין בו הדיו נקרא דיו. דתנא שתי אותות בדיו שתי אותות בקולמוס, שתי אותות בקולמסיין.
		קלמריין בלשון יון הוא בית הדיו שכותבין ממנו הספרים.
ואיכא למידע דאי איכא בקולמוס בכדי שתי אותות מכוונות סגיא, אבל או איתיה לדיו בכלי בין בי דיותא ובין קלמריין צריך למיהוה יתר משתי אותות דיכיל למיכתב מיניהו שתי אותות, משום שאי איפשר שיצא כולו בקולמוס	ואיכא למידע דאו איכא בקולמוס בכדי שתי אותות מכוונות סאגיא, אבל או איתיה לדיו בכלי בין בי דיותא ובין קלמריין צריך למהוה יתר משתי אותות דיאכיל למכתב מיניהו שתי אותות, משום שאי אפשר שיצא כלו בקולמוס.	פיר' ואי מפיק ליה (כלי) כדי לכתוב שני אותות בקולמוס חייב ואו מפיק ליה בכלי בעאי טפי, דלאו כל הדיו דהוא כתבא נפיק בקולמוס. הולכך צריך טפי כי היכי דליפוק כשיעור שתי אותות.
		ומפרש כן בירושל' דתניא אם בכלי צריך יותר.
שהדיו בדיו שהוא כלי או בקולמוס או בקלמריין, מאי טע' צריך שיעור בדיו שכותבין בה, ולחייב על הדיו שהוא בית הדיו, או	וכיון שהדיו בדיו שהוא כלי או בקולמוס או בקלמריין, מאי טע' צריך שיעור בדיו שכותבין בה, ולחייב על ידיו שהוא בית	

117. וטיקן 128, והשוו: ר"ח, מהד' מצגר ושרטנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קיט.

118. ראו: הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 175-176, וכן שם, עמ' 174 (בשם פירוש מחכמי מצרים),
וכן בקטע T-S G2.54 (כתב יד ב).

119. מהד' אידנסון (לעיל, הערה 17), עמ' צט. וכן ר"ח, מהד' מצגר ושרטנברג (לעיל, הערה 24),
עמ' קיט, בשם "נ"א".

על הקולמוס, או על הקלמריין.	הדיו, או על הקולמוס, או על הקומריין.	
תשובה כיון שלהוצאת דיו לכתוב בו הוא מתכוין, עליו הוא חייב, ואינו חייב על הכלי שהוא בו מפני שהכלי טפילה לו, דתנן המוציא אוכלין פחות מכשיעור בכלי, פטור אף על הכלי שהכלי טפילה לו, ותניא עליה המוציא אוכלין כשיעור בכלי, פטור על הכלי וחייב על האוכלין.	ותשובה כיון שלהוצאת דיו לכתוב בו הוא מתכוין, עליו הוא חייב, ואינו חייב על הכלי שהוא בו מפני שהכלי טפילה לו, דתנן המוציא אוכלין פחות מכשיעור בכלי, פטור אף על הכלי שהכלי טפילה לו, ותניא עליה המוציא אוכלין כשיעור בכלי, פטור על הכלי וחייב על האוכלין.	ומאן דמפיק דיו בכלי כדי לכתוב בו, חייב על הדיו ואינו חייב על הכלי מפני שהכלי טפילה, ותנן המוציא אוכלין פחות מכשיעור בכלי, פטור אף על הכלי, שהכלי טפילה לו. המוציא אוכלין כשיעור בכלי, חייב באוכלין ופטור על הכלי.
		ועקירת זה הודו מן הכלי ברשות היחיד והנחתו ברשות הרבים בנייר, הויא עקירה והנחה כד אמרי התם ידו של אדם חשובה לו כד' על ד' אמות. בכאן בקולמרון חשובין לו ד' על ד'.
קומריין אשר כן היא ששנינו בסדר טהרות קלמריין, ופירושו מחברא. ותנן קלמריין של יוסף הכהן היתה נקובה מצידה.	קומריין אשר כאן היא ששנינו בסדר טהרות קלמריין, ופירושו אלמחברה. ותנן קלמריין שליוסף הכהן היתה נקובה מצידה.	פיר' קולמריין מחבורה ¹²⁰ של סופרים והוא ידוע בארץ אדום.

120. מילה זו זהה כנראה לתרגום הערבי שבפירוש רה"ג "מחברא" (בכתב יד ב: "אלמחברה") = ماحبرة. ראו: אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות (לעיל הערה 28), עמ' 12, הערה 10; אלפאט' למשנה כלים פ"ב מ"ז – קטע גניזה ENA 3810.2; E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London 1863, p. 500 (לדוגמה נוספת של אי-דיוק בהעתקת מילים בערבית בכתב יד וטיקן 128 ראו: פירוש ר"ח לדרך קה"ע"א [מהד' מצגר ושרטנברג, לעיל, הערה 24, עמ' רד]: "אל האשיה", וצריך להיות אלחאשיה = حاشيه; ראו: י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 126).

פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

והוא דבעא רבא כשיעור אות אחת הוציא בקולמוס וכשיעור אות אחרת בכלי עלתה בתיקו.		
---	--	--

נספח ב

להלן רשימה של הקטעים הידועים לנו מכתב יד א:

פרק שביעי (סז ע"ב - עו ע"ב):

דף	קטע	פורסם
עג ע"ב	ENA R2148.2	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 163-165
עג ע"ב	T-S NS 310.94	שם, עמ' 165-166
עג ע"ב - עד ע"א	T-S NS 329.184	שם, עמ' 166-167
עד ע"א	T-S NS 310.94	שם, עמ' 167-168
עד ע"ב	ENA MS R2148.3	שם, עמ' 168-170
עה ע"א	AIU III B.112	שם, עמ' 170-171

פרק שמיני (עו ע"ב - פב ע"א):

דף	קטע	פורסם
עה ע"ב	BL Or 5554A.13	טרם פורסם
פ ע"א - פ ע"ב	T-S G2.143a	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 174-176
פא ע"א - פב ע"ב	Mosseri VI 134	הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 75-77

פרק תשיעי (פב ע"א - צ ע"ב):

דף	קטע	פורסם
פא ע"א - פב ע"ב	Mosseri VI 134	הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 75-77
פג ע"א	T-S G2.46	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 177-178
פג ע"א-ע"ב	T-S G2.143 b	שם, עמ' 178
פג ע"ב	T-S AS 95.191 + 94.84	הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 77-78
פו ע"א	T-S AS 95.190 + 95.141	שם, עמ' 77-79
פו ע"ב	T-S AS 91.254	שם, עמ' 79-80
פז ע"א - צ ע"א (פט?)	T-S Misc. 28.109	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 178-180
צ ע"ב	T-S AS 85.123	הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 80-81

פרק עשירי (צ ע"ב - צו ע"א):

דף	קטע	פורסם
צ ע"ב - צא ע"א	T-S AS 85.123	הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 80-81
צה ע"ב	T-S NS 308.61	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 183-184
צה ע"ב - צו ע"א	T-S NS 308.59	שם, עמ' 184

פרק אחד עשר (צו ע"א - קב ע"א):

דף	קטע	פורסם
צו ע"א	T-S AS 79.114	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 185-186
צו ע"א	ENA 2815.1	שם, עמ' 186
צו ע"ב	T-S AS 79.114	שם, עמ' 188-189
צו ע"ב	T-S NS 308.59	שם, עמ' 190
צו ע"ב - צח ע"א	T-S NS 308.61	שם, עמ' 190-191
צח ע"ב	ENA 2815.2	שם, עמ' 187-188
צט ע"א	T-S AS 82.205	הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 81-84

פרק שלושה עשר (קה ע"א - קז ע"א):

דף	קטע	פורסם
קה ע"ב	T-S AS 76.26	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 198-199

פרק ארבעה עשר (קז ע"א - קיא ע"ב):

דף	קטע	פורסם
קז ע"ב	T-S AS 76.26	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 202-203

פרק חמישה עשר (קיא ע"ב - קטו ע"א):

דף	קטע	פורסם
קיד ע"א	T-S NS 256.61	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 205-207
קיד ע"א	T-S AS 90.115 + 93.424	הורביץ (לעיל, הערה 15), עמ' 84-85
קיד ע"א	T-S AS 92.99	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 85-87

פרק שישה עשר (קטו ע"א - קכב ע"ב):

דף	קטע	פורסם
קטז ע"ב	L-G Ar. II 68 (לשעבר) (Westm.)	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 207-208

נספח ג

להלן רשימה של הקטעים הידועים לנו מכתב יד ב:121

דף	קטע	פורסם
עח ע"א	ENA 2919.19	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 126
עח ע"ב - עט ע"א	CUL Or. 1080 6.11	לא פורסם
עט ע"א	T-S G2.71	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 126
עט ע"א - פ ע"א	T-S G2.54	שם, עמ' 126
פ ע"א-ע"ב	T-S G2.71	שם, עמ' 126
פ ע"ב - פא ע"א	CUL Or. 1080 6.11	לא פורסם
פא ע"ב - פב ע"ב	T-S NS 288.12	פלדמן (לעיל, הערה 48)
פב ע"ב - פג ע"ב	heb. d.47/65-66	לוי, גנזי קדם א (לעיל, הערה 13), עמ' 48-47
פו ע"א - פו ע"ב	heb. d.47/67-68	פורסם חלקית: לוי, אוצר הגאונים (לעיל, הערה 13), חלק הפירושים אות קעב
צג ע"ב	T-S Misc.24.14	הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 126
קא ע"א - קב ע"א	L-G Tal. II 7a (לשעבר) (Westm.)	שם, עמ' 193-194
קג ע"א	T-S NS 311.50	שם, עמ' 194-195

מעניין לציין לקטעים מכתב יד שלישי של פירוש רה"ג – קטעי אוקספורד heb. d.61/103-106¹²² ייתכן שיש קשר מסוים בין כתב יד זה ובין כתב יד ב; שני כתבי היד

121.ראו: הורביץ (לעיל, הערה 7), עמ' 126 (וסוף עמ' 125); דנציג (לעיל, הערה 16), עמ' 135; E. Chwat, 'Danzig's "Catalogue of Halakhah and Midrash Fragments in the E.N. Adler Collection" and its usage as a research tool', *JQR* 90, 2000, p. 414.
122.ראו לעיל, הערה 23. קטע זה מקביל לר"ח הנדפס, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24),

חסרים קטע שנמצא בפירוש רה"ג שבפירוש ר"ח הנדפס (כתב יד וטיקן 128), לדרך ע"א: "ברושתינא. תרגולא דביתא ויש או' אלכפאש ודמה מועיל לכאב שבתוך עין. ודם דוכיפת מועיל לכאב שמחוץ לעין".¹²³ ייתכן שלפנינו השמטה מחמת הדומות, שמלמדת על קשר בין שני כתבי היד. אולם ישנם אף שינויים קלים בין נוסח שני כתבי יד אלה ובין נוסח פירוש רה"ג שבפירוש ר"ח הנדפס. נביא כאן דוגמה אחת (השינויים הודגשו):

רה"ג (ר"ח הנדפס) ¹²⁴	כתב יד ב ו-ג (לפי נוסח ג)
ואקשי'. א' מר ר' שמע' או' במצניע. אבל במוציא אינו חייב אלא ברביעית. ואמרי'. וכי מאחר שהצניעו לצו[ו]רכו היאך אינו חייב {אלא} על הוצאתו. פי'. בכל שהו. והיאך צריך שיעור. פי'. המוציא יין וכו'.	ואקשינן. אמ' מר ר' שמעון אומ' במצניע. אבל במוציא אינו חייב אלא ברביעית. ואמרינן כי מאחר שהצניעו לצרכו היאך אינו חייב על הוצאתו. והיאך צריך שיעור.

ככל הנראה, נוספו פירושים מבחוץ לתוך כתב יד פירוש ר"ח הנדפס. דומה לכך היא ההוספה בדרך ע"א: "בגי' רבנו האי גאון זק"ל. צוררין משקל [של] אבן כדי שלא יחסר".¹²⁵ כאמור, חקר פירוש רה"ג לגופו עדיין בשלבי ההתחלה, וטרם הוצעה השוואה סינופטית של כתבי היד של הפירוש. אנו תקווה שעיסוקנו זה יביא להמשך המחקר.

נספח ד – פירוש לשבת פ ע"א-ע"ב, בכתב ידו של רב יוסף ראש הסדר

להלן נפרסם קטע פרשנות לדרך פ ע"א-ע"ב. הקטע כתוב בכתב ידו של רב יוסף ב"ר יעקב ראש הסדר, על צד אחד של הדרך.¹²⁶ הפירושים לרוב אינם זהים מילולית לפירושי רה"ג (ר"ח הנדפס), ואף אינם זהים לאלה שבחיבורים אחרים. ידוע לנו על הערכתו של רב יוסף לפירוש ר"ח מבין פרשני התלמוד,¹²⁷ וייתכן שלפנינו העתק של פירושים מתוך פירושו

עמ' קיב-קטו, והמהדיר השתמש בו כעד נוסח לפירוש ר"ח; ראו שם, הערות 48*, 60*.

123. השו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קיב.

124. וטיקן 128, והשו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קיב, וראו שם, הערה 42.

125. וטיקן 128, והשו: ר"ח, מהד' מצגר ושטרנברג (לעיל, הערה 24), עמ' קטז, וראו שם, הערות 68, 74.

126. על רב יוסף ראש הסדר ראו: ש' אברמסון, 'רב יוסף ראש הסדר', קרית ספר כו, תש"ך, עמ' 95-72; A. Scheiber, *Genizah Studies*, Hildesheim 1981; אלוני (לעיל, הערה 6), עמ' 434-333; ל' גינת, 'רב יוסף ראש הסדר ופירושו למשנה (מן הגניזה)', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב תש"ן; י"מ דובאוויק, 'ליקוטים מספרי דבי רש"י בכתבת ידו של רב יוסף ראש הסדר', ישורון לג, תשע"ה, עמ' כז-לה.

127. ראו: אלוני (לעיל, הערה 6), עמ' 422, שורות 12-18 (הקטע פורסם לראשונה בידי ר"ש אסף, 'פירוש לסדר רב סעדיה גאון מר' יוסף ראש הסדר ב"ר יעקב ראש בי רבנן', קרית ספר יח, תש"א, עמ' 61-66): "החכם, מוסיף על המקרא וההלכות והסידור שלשה דברים: המשנה, התלמוד והפירוש. הפירוש אשר רמזתי אליו, הוא פירושו של רבינו חננאל בן חושאל זכרוננו

האמתי של ר"ח לסוגיות אלו.¹²⁸ עם זאת, נעיר שהקטע הראשון אינו זהה לפירוש ר"ח שהובא בספר הנר, ולפחות חלק מן הפירושים לקוחים ממקורות אחרים כגון רש"י,¹²⁹ הערוך¹³⁰ ואולי אף פירוש רה"ג.¹³¹ להלן תעתיק הקטע, קטע אוקספורד heb. e.108/55. כדי להשוות לפירושים אפשריים שאולי עמדו לפני רב יוסף בעת עריכת ליקוט זה, הערנו בהערות על פירושי רה"ג, הערוך וראשונים אחרים.

[א]רבע אמות על ארבע אמות פלג ליה רשותא לנפשיה ואי לא חדא רשותא היא. וקא סבר רבא ח[דא]
[רשותא בשבת מיפלגא בפיסלא כי היכי דמיפלגא לעינין גיטין ופר' פיסלא כגון זיז
שאמ[ורנו?] או [...]
[ע]מוד גבוה י' ורחב ד':¹³² כוחל כדי ליכחול עין אחת אוקמה מ... מתניתין בצנועות
ש[...]
מגלה עין אחת ומכסה[ה] עינה האחרת ויוצאה לשוק כדכתי' [לבבת]יני באחת מעיניך¹³³
והא ד[...]

לברכה לסדרים מועד, נשים ונזיקין".

128. ראוי לציין לפירושים הקצרים הנמצאים בספר רושינא – פירוש על ספר ויקרא לרבנו שמואל מרושיא, מהד' מ' וייס, ירושלים תשנ"ג, עמ' קפח-קצא (לסוגיית 'ערוגה', שבת פד ע"ב - פה ע"ב). אמנם אין זיקה בינם לבין פירושי רה"ג (ר"ח הנדפס), ונראה שאין בהם העתק מפירוש ר"ח האמתי, אולם רבנו שמואל נהג להשתמש בפירושי ר"ח (ראו שם, עמ' קפח, הערה 316), ושם כמה מן הפירושים שהובאו שם מקורם בפירוש ר"ח האמתי. על רבנו שמואל, על חיבורו ועל השימוש שעשה בפירוש ר"ח ראו: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 295-316.

129. לרשימה של מסכתות שעליהן ראה רב יוסף את פירוש רש"י, ראו: דובאוויק (לעיל הערה 126), עמ' כט, הערה 12, ויש להוסיף לזה: סוכה: קטע גניזה בספרייה הבריטית, OR 5558N.37 (טרם פורסם).

130. ראו: אלוני (לעיל, הערה 6), תעודה 100 (עמ' 373, שורה 9; עמ' 376, שורה 49).

131. לעיל, הערה 6.

132. השווה לפירוש רה"ג (וטיקן 128): "א' רב יוסף אי הואי ארבע אמות על ארבע אמות פלג ליה רשותא לנפשיה. ואי לא חדא רשותא היא. וקסבר רבא חדא רשותא בשבת מיפלגא בפיסלא כי היכי דמיפלגא לעינין גיטין. ופי' פיסלא מקום כגון עמוד גבוה עשרה ורחב ארבעה". לדעת רה"ג מדובר בעמוד, לדעת רב שרירא גאון (גריןברגר, לעיל, הערה 3, עמ' 133), הכוונה לאבן גבוהה.

133. רה"ג (וטיקן 128): "כחל כדי לכחול עין אחת. וא' ר' הונא. שכן צנועות כוחלת עין אחת. הכין פירושא. שכוחלת עין אחת ומכסה את העין האחרת ויוצאה לשוק ותראה באחת מעיניה. ור' הונא הוא דמתנינן לאו רב הונא".

השוו: הערוך ערך 'כחל' (א): "פירוש כוחלת עין אחת של שמאל ומכסה פניה כולו ואין נראה מפניה אלא אותו עין ויוצאה לשוק. וקרא מסייעני 'לבבתיני באחת מעיניך' (שה"ש ד', ט). זה פירוש ר' מצליח ז"ל כי נותנת כוחל בעיניה שנראין יפין". לפירושי רב מצליח והקשר

שמעון בן אלעזר כל רפואה עין אחת לקישוט שתי עינים ת[...]. בעירניות שאין רגילות בצבעות[...]¹³⁴ דבק פיר' שפשת פיר' כגון זמורות וכדמתרגמין שב[יש]תא שנותנים בהן דבק ונועצים אות[ה] בקרקע או באילנות ובאין העופות ונחין עליהן וניתפשיין וצדין בהן העופות:¹³⁵ חרסית כדי ל[ע]שות [פי כור] ר' יהודה [כדי] לעשות פיטפוט: ואקשינן מיכדי פיטפוט נפיש מכדי פי כור[של צורפי] זהב הא ש[לגבי] שיעור[רי דשבת] שיעור[רא דר]ב[נן] נפיש ואוקימנא להא דר' יהודה כדי לסוד מזה החורסית [פ...]. לכירה קטנה ולא לעשות פיטפוט [נמצא שיעור[רא דרבנן] נפיש] פיר' פיטפוט [קטן והוא ...] וגדולין לעשות שלשה[פיטפוטין ולשפות עליה בן קדרה ויש שסומכין פטפוט סמוך לכן] אן עליו קדירה:¹³⁶ אמ' רב בנות ישראל שהגיעו לפירקן פיר'

ביניהם ובין פירושי רה"ג ראו: דובאוויק (לעיל, הערה 4), עמ' 150, הערה 40. יש לציין שבערוך כתב יד הספרייה הבריטית Add MS 26881 נוסח הפירוש קרוב יותר לזה של רה"ג, ודברי רב מצליח חסרים שם.

134. רה"ג (וטיקן 128): "וההיא דר' שמעון בן אלעזר. אם לתכשיט שתי עינים. אוקימנא בעירניות שאינן רגילות לצאת לשוק. ואם יש שם שוק לצאת אליו". השוו: הערוך ערך 'ערן'.

135. הערוך ערך 'שפשא': "ויש קורין שבשבת והן זמורות ומתרגמין שבשבתא ונועצן בקרקע ובראשן דבק וכשנח עליו העוף נדבק ונתפש".

רש"י ד"ה שפשא: "מושיבין נסר קטן בראש קנה, ונותנין עליו דבק, והעוף יושב עליה ונדבק בו, וצריך ליתן שם הרבה כדי שיהא העוף נדבק בו".

המאירי (מהד' רי"ש לנגה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 293): "ויש גורסין בראש השבשבת, והוא מענין זמורה מלשון שריגים שמתרגמין שבשין ומלשון יהיב שבשבתא לאריסיה, והוא שמושחין ראש הזמורה בדבק שכשיבא העוף וינח לשם שיהא נדבק שם ולא יוכל לברוח לשעתו ובאין עליו ותופשי' אותו, ואף לשון שפשא הוא בענין עוף".

רבנו פרחיה (לעיל, הערה 16): "השבשבת. תרגום 'ובגפן שלשה שריגים' (בראשית מ', י) – שבשין. והוא הדבק שנותנים אותו על השריגין כדי לצוד בהן העופות".

ספר הנר בשם 'מקצת': "פיר' זמורה, תרגום זמורות שבאשאתה, והן הזמורות שנותנין בהן הדבק" (על "מקצת" אצל בעל ספר הנר ראו: אברמסון, לעיל, הערה 79, עמ' 42-46. לדבריו, לפעמים יש לזהות דברי "מקצת" עם דברי ר"ח שהובאו בפירוש רבנו ברוך בתוך ספר הנר, ואולי מקור אחד לדברי "מקצת" ולדברי רב יוסף ראש הסדר?).

136. רה"ג (וטיקן 128): "חרסית כדי לעשות פי כור של צורפי זהב. ר' יהוד' או' כדי לעשות פטפוט. פי' פטפט גבשוש או בניין בארץ שש[ו]פתין עליו את הקדירה. ושלשה פיטפוטין הן. ויש שסומכין פטפוט לכותל ומניחין עליו את הקדירה וסומכין אותו לכותל. ומקשי' כי מכדי בשיעורי שבת קא חזינן דר' יהוד' קא מחייב ומעוטי מן שיעורי דרבנן. דהא לעינין גמי לרבנן לא מחייב אלא בכדי לעשות תלוי לנפה ולכברה. ור' יהוד' מחייב אפי' על מה שנוטלין ממנו מדת מנעל לקטן. ומוקמי' להאי פטפוט לכירה קטנה. בציר מן פי הכור של צורפי זהב".

פירוש רב האי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י (עו ע"ב - צד ע"ב)

קרוב לבגרות ולא גידלה שומן ע[.]ת טופלין א[ו]תה בשיר פיר' טחין אותן בסיד כדי שיסתמו
הגומות שבעור ויכנס ההבל בפנים בקרבה ותגדל בשר ובנות עשירים טופלין אותן בסולת
ובנות
מלכים בשמן המור ופרשי שמן המור רב הונא בר חייה אמ' סטכת ופירשו רבותינו סטקט
והוא בלשון ארמי שומנא דמורא ובלשון ערבי לְבָנִי אלרמאן וריחו נודף ולא מן הרמונים
אלא נקרא
כך: וממיני שרף הוא והוא מר דרור ומתרג' מורא דכיא והטופל הבת כל בשרה באחת
נכנס ל[ו]ן¹³⁷

השוו: הערוך ערך 'פטפוט'. דברי רב יוסף קרובים לדברי רה"ג אך שונים מהם, ושמא לפנינו
קטע מפירוש ר"ח האמתי.
137. רה"ג (וטיקן 128): "א' רב יהוד' אמ' רב. בנות שהגיעו לפירקן ולא הגיעו. שהגיעו לשנים
שהאשה בוגרת ולא בגרה ולא גדלה בשר. מה עושין להן. עיניין טופלין אותן בסיד. טפילה זו
בלש' ישמע' טלא טח את (ה)עור בשרה בסיד. ומה צורך לכך. כדי שיסתמו נקבים קטנים.
בטיית. אל מסאס. וגומות שיער שבעור וכיוצא בהן ויכנס הבל לפנים ולא יצא ויחם קרבה
ותבגור ותגדל בשר. ואם בת עשירים היא טופלין אותן בסולת. והמלכים יש להן סממין
אחרים כגון שמן המור וכיוצא בו. סטאפית קורין אותו סטכת. ויש שקורין אותו סטקת. והוא
בלש' ארמית. שומנא דמורא ובלש' ישמע'. ליבני אל ראמן וריחו טוב. ולא מן הרמונים הוא
אלא כך נקרא ומימי שרף הוא. והוא הנקרא עוד בלש' ארמי. מורא. והוא תרג' 'מר דרור'
(שמות ל', כג). ומי שטופ(א)ל את הבת אם כל בשרה פעם אחת כל הבל שלה נכנס לפנים
והיא מתחממת ומתה כדרך שהשיג את בת הגוי". השוו: הערוך ערך 'טפל' (א). אף כאן יש
קרבה בין דברי רב יוסף ובין פירוש רה"ג, ושמא גם פירוש זה מפירוש ר"ח האמתי הוא.